

Protestantse Theologische Universiteit

(On)zekerheid over Jezus' nederdaling ter helle:

Een onderzoek naar de Augustinusreceptie van James Ussher en William Malone

Vakgebied: Kerkgeschiedenis
Begeleider: prof. dr. W.H.Th. Moehn
Beoordelaar: prof. dr. A. Goudriaan

Thomas Exalto
2100169

19 december 2025

Voor mijn vrouw, Corine

Inhoudsopgave

Afkortingen	iv
Inleiding	5
Probleemstelling en relevantie	5
Positionering	6
Onderzoeksopzet	7
Hoofdstuk 1: Historische en theologische context	9
1.1 Historische context	9
1.2 Theologische context	16
Hoofdstuk 2: Ussher en Augustinus	21
2.1 Algemeen overzicht van Augustinusverwijzingen	21
2.2. Integrale analyse Augustinusreceptie	23
2.3 Analyse hoofdlijnen Augustinusreceptie	32
Hoofdstuk 3: Malone en Augustinus	35
3.1 Algemeen overzicht van Augustinusverwijzingen	35
3.2 Integrale analyse Augustinusreceptie	37
3.3 Analyse hoofdlijnen Augustinusreceptie	47
Conclusie	50
Onderzoeksvraag en -overzicht	50
Bijdrage onderzoek	53
Reflectie op methode en resultaten	54
Bibliografie	55

Afkortingen

- Answer* James Ussher, *An Answer to a Challenge Made by a Jesuite in Ireland. Wherein the Judgement of Antiquity in the Points Questioned Is Truly Delivered, and the Noveltie of the Romish Doctrine Plainly Discovered* (Dublin: Societie of Stationers, 1624).
- CJU* Elizabethanne Boran, red., *The Correspondence of James Ussher, 1600–1656*, 3 vols. (Dublin: Irish Manuscripts Commission, 2015).
- DH* Heinrich Denzinger, *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*, onder redactie van Helmut Hoping en Peter Hünemann, 42e dr. (Freiburg: Herder, 2009).
- DLGTT* Richard A. Muller, *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms: Drawn Principally from Protestant Scholastic Theology*, 2de dr. (Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2017).
- PL* *Patrologiae cursus completus: Series latina*, onder redactie van J.-P. Migne, 217 vols. (Parijs, 1844–1864).
- Reply* William Malone, *A Reply to Mr. James Ussher His Answere [...]*, English Recusant Literature, 1558–1640, onder redactie van D.M. Rogers, vol. 247 (1627; herdr., Ilkley: Scolar Press, 1975).
- WWJU* James Ussher, *The Whole Works of the Most Rev. James Ussher D.D., Lord Archbishop of Armagh, and Primate of All Ireland*, onder redactie van Charles R. Elrington en J.H. Todd, 17 vols. (Dublin: Hodges, Smith, 1829–1864).

Inleiding

Het eerste kwartaal van het zeventiende-eeuwse Ierland stond in het teken van een toenemend aantal religieuze controversen en politieke onzekerheid. Met wisselende intensiteit werd de antikatholieke wetgeving gehandhaafd. Te midden van deze omstandigheden ontstond een schriftelijk debat tussen twee Ieren: James Ussher (1581–1656) en William Malone (1586–1656). Beiden waren geboren in Dublin, maar bewandelden verschillende levenspaden. De eerstgenoemde was een prominent academicus en vooraanstaand geestelijke in de protestantse Church of Ireland. Malone was een vervolgte jezuïet, die voor zijn studie en kerkelijke loopbaan moest uitwijken naar Zuid-Europa. Hun controversen begon met onderlinge briefwisselingen. De centrale vraag was wiens belijden dichterbij de Vroege Kerk – de kerk van de eerste vier of vijf eeuwen – stond. Uiteindelijk resulteerde hun brievenstrijd in de publicatie van Usshers *Answer* (1624). Daarin behandelt hij in 12 hoofdstukken, met in totaal 527 pagina's, de 'challenge' van Malone. Vervolgens reageert Malone met zijn *Reply* (1627) op het werk van Ussher. Zijn werk heeft een vergelijkbare opzet en omvat maar liefst 717 pagina's. Beide werken bevatten talloze citaten, verwijzingen, vertalingen en interpretaties van literatuur uit de Vroege Kerk. Daarmee biedt het een unieke inkijk in de zeventiende-eeuwse patristiek en haar plaats in de polemische literatuur. Dit onderzoek richt zich op Usshers en Malone's Augustinusreceptie bij hun hoofdstukken over het *limbus patrum* en *descensus ad inferos*.

Probleemstelling en relevantie

Augustinus is zonder twijfel de meest geciteerde kerkvader in de gereformeerde traditie. Het onderzoek naar de receptie van Augustinus heeft zich voornamelijk gericht op Johannes Calvijn. Volgens Herman J. Selderhuis moet echter meer onderzoek worden gedaan naar de receptie van Augustinus in de Post-Reformatie.¹ Een aantal theologen uit deze periode, zoals William Perkins, heeft een lemma in de *Oxford Guide to the Historical Reception of Augustine (OGHRA)*.² Verschillende vooraanstaande theologen worden daarentegen niet behandeld, waaronder James Ussher. Dit laatste is opvallend, aangezien Ussher destijds een van de voornaamste geleerden was op het gebied van de Vroege Kerk.³ In Usshers geschriften, preken en brieven wordt Augustinus het meest geciteerd van alle kerkvaders.

Recentelijk heeft Jean-Louis Quantin in een publicatie bijgedragen aan dit onderzoeksveld door aandacht te besteden aan patristiek in de Post-Reformatie.⁴ Ussher komt daarbij veelvuldig aan bod. De nadruk ligt echter op zijn rol bij het onderzoek naar de brieven

---

¹ Herman J. Selderhuis, "Augustine in Reformed Tradition: An Impetus for Further Research," in *Totus noster? Augustinus zwischen den Konfessionen*, onder redactie van Günter Frank, Volker Leppin, Herman J. Selderhuis en Klaus Unterburger (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2023), 135-36. Zie voor een noemenswaardige studie waarbij de receptie van Augustinus in de Post-Reformatie centraal staat: Jay T. Collier, *Debating Perseverance: The Augustinian Heritage in Post-Reformation England* (Oxford: Oxford University Press, 2018).

² Karla Pollmann en Willemien Otten, reds., *The Oxford Guide to the Historical Reception of Augustine* (Oxford: Oxford University Press, 2013).

³ Jean-Louis Quantin noemt Ussher "le plus grand patrologue anglais du xviie siècle." Jean-Louis Quantin, *The Patristic Text in the Confessional Age (16th–17th Centuries): Erudition, Theology, Censorship*, *Receptio Patristica* 1 (Leiden: Brill, 2025), 104.

⁴ Quantin, *Patristic Text*.

van Ignatius, Barnabas en Polycarpus. Usshers rol bij de receptie van Augustinus komt enkel indirect aan bod bij het hoofdstuk over de zeventiende-eeuwse controversen over predestinatie en (semi-)Pelagianisme.⁵ Bovendien wordt Usshers *Answer* – met het grootst aantal kerkvadercitaten, voornamelijk Augustinus – slechts eenmaal genoemd.

Deze masterthesis wil bijdragen aan dit onderbelichte onderzoeksveld door de receptie van Augustinus in Usshers *Answer* te analyseren. De resultaten worden gespiegeld aan de Augustinusreceptie in het *Reply* van zijn rooms-katholieke opponent, William Malone. Hierdoor komen de verschillen en overeenkomsten tussen de protestantse en rooms-katholieke interpretatie van Augustinus duidelijker naar voren. Bovendien is het essentieel om niet alleen de ‘bekende denkers’ te bestuderen (zoals James Ussher), maar ook de minder bekende denkers waarmee zij in hun context verbonden waren (zoals William Malone).⁶ Daarnaast draagt deze thesis bij aan het onderzoek naar Usshers kerkvadergebruik.⁷

Ter afbakening wordt in dit onderzoek gefocust op hun discussie over het *limbus patrum* en de ‘nederdaling ter helle’. Het hoofdstuk over deze onderwerpen is namelijk het grootst in Usshers *Answer* en bevat de meeste Augustinuscitaten. Bovendien sluiten deze thema’s aan bij een recente opleving van (populair-)theologische literatuur over de hel.⁸ In deze publicaties spelen de ‘nederdaling ter helle’ en de receptie van Augustinus ook een rol.

Positionering

Voor mij persoonlijk liggen de wortels van dit onderzoek in Leuven. Tijdens mijn bachelor- en masterstudie aan de Evangelische Theologische Faculteit kwam ik op verschillende manieren in aanraking met het rooms-katholicisme. Ik raakte bevriend met rooms-katholieken, bezocht de mis en bestudeerde de rooms-katholieke theologie. Het wakkerde mijn interesse aan in de historische wortels van de (hedendaagse) verschillen tussen het rooms-katholicisme en mijn eigen, hervormd gereformeerde, traditie. Ik kwam in aanraking met Usshers *Answer* via een presentatie van Andreas Beck, waarin onderzoekssuggesties voor een masterthesis werden gedeeld. Uiteindelijk deed ik een vergelijkend onderzoek naar de visies van Ussher en Malone over de vrije wil en goede werken.⁹ Deze masterthesis voor de PThU bood mij de kans om drie interesses te combineren: Augustinus, het hedendaagse gesprek over de hel en het Ussher-Malone debat.

---

⁵ Quantin, *Patristic Text*, hfdst. 6.

⁶ James E. Bradley en Richard A. Muller, *Church History: An Introduction to Research, Reference Works, and Methods*, 2de dr. (Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans, 2016), 39-40, 47-48; Richard A. Muller, “Directions in the Study of Early Modern Reformed Thought,” *Perichoresis* 14, nr. 3 (1 december 2016): 8.

⁷ Zie: Harrison Perkins, *Catholicity and the Covenant of Works: James Ussher and the Reformed Tradition* (New York, NY: Oxford University Press, 2020); Ian Hugh Clary, “‘The Conduit to Conveigh Life’: James Ussher’s Immanuel and Patristic Christology,” *Scottish Bulletin of Evangelical Theology* 30, nr. 2 (2012): 160-176. Voor een overzicht van secundaire literatuur over Ussher tot en met 2020, zie Harrison Perkins, “Archbishop James Ussher (1581–1656): His Life and Work, the Scholarship about Him, and His Significance for Confessional Presbyterians,” *Confessional Presbyterian* 16 (2020): 17-20.

⁸ Arnold Huijgen, *Waarom de wereld een hel nodig heeft* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2023); Reinier Sonneveld, *Het einde van de hel: Waarom niemand wordt afgeschreven* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2025).

⁹ Thomas Exalto, “James Ussher versus William Malone: Een vergelijkend onderzoek naar een zeventiende-eeuwse controverse over de vrije wil en goede werken (masterscriptie, Evangelische Theologische Faculteit, 2023).

Onderzoeksopzet

Methode

Methodologisch gezien worden de principes van *reception history* gehanteerd als uitgangspunt. Deze methode kan worden gedefinieerd als “an approach to texts that concerns itself first and foremost with historical actualisation(s) of a text by one or more reader(s), be it by way of precise quotation, more or less precise paraphrase, or the mere apostrophe of the author as authority, and be it for rather mundane doxographic purposes, for political or other very specific concrete aims, or in wider interpretative contexts.”¹⁰ Receptie-onderzoek draait, anders gezegd, niet om het waarden van de Augustinusreceptie van Ussher en Malone. Bijvoorbeeld door te stellen dat de ene meer recht zou doen aan Augustinus dan de ander. De focus ligt daarentegen op wat de lezers met de teksten van Augustinus doen en welke contextuele invloeden (historisch, religieus, sociaal, politiek) hierbij een rol spelen.¹¹

Om speculatie te vermijden wordt bij de contextualisering zoveel mogelijk gebruik gemaakt van bronnen en informatie die Ussher en Malone hoogstwaarschijnlijk tot hun beschikking hadden. Usshers werken (publicaties, brieven, preken en lijst met aanbevolen literatuur voor zijn studenten) zijn hierbij onmisbaar.¹² Over Malone is echter veel minder bekend. Om zijn context te reconstrueren zal voornamelijk worden teruggegrepen op zijn *Reply*, briefwisselingen met Ussher en officiële documenten (conciliaire besluiten van de Rooms-Katholieke Kerk, et cetera).

Voor wat betreft de primaire bronnen staan Usshers *Answer* (1624) en Malone's *Reply* (1627) centraal. In tegenstelling tot Malone's *Reply*, kent Usshers *Answer* ook herziene edities (1625, 1631, 1684).¹³ Bovendien zijn in 1831 en 1835 eclectische en geredigeerde versies gepubliceerd.¹⁴ Hoewel in bepaalde gevallen naar de nieuwere edities wordt verwezen, ligt de nadruk – ter afbakening – op de editie van 1624. Malone reageert immers op deze eerste editie.

Onderzoeksvragen

De hoofdvraag is: Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de Augustinusreceptie van James Ussher en William Malone in hun debat over het *limbus patrum* en *descensus ad inferos*? Om deze vraag te beantwoorden worden de volgende deelvragen gesteld:

1. Wat is de historische en theologische context waarin Ussher en Malone hun interpretatie van Augustinus gaven?

---

¹⁰ Karla Pollmann, “How to Do Things with Augustine: Patristics and Reception Theory,” *Church Studies* 5 (2008): 32-33. Deze definitie wordt ook gebruikt in *OHGRA*, par. 1.1.2b.

¹¹ Pollmann, “How to Do,” 33-34; *OGHRA*, par. 1.1.2b; Daniel Wickberg, “Better to Receive Than to Give,” *Modern Intellectual History* 20 (2023): 1297-98.

¹² Voor deze literatuurlijst voor Usshers studenten, zie Harrison Perkins, “Archbishop Ussher's Reading List,” *The Confessional Presbyterian* 16 (2020): 21-32.

¹³ James Ussher, *An Answer to a Challenge Made by a Jesuite in Ireland [...]* (Londen: Societie of Stationers, 1625); James Ussher, *An Answer to a Challenge Made by a Jesuite in Ireland [...]*, 3de dr. (Londen: R. Young, 1631); James Ussher, *An Answer to a Challenge Made by a Jesuite in Ireland [...]*, 4de dr. (Londen: Benjamin Tooke, 1686). Deze drukken worden, met hun respectieve publicatiedata, als volgt afgekort: *Answer* (1625).

¹⁴ Ussher, *WWJU*, vol. 3. Voor de publicatiedatum van Elringtons editie, zie Ussher, *WWJU*, 17:xii; James Ussher, *Archbishop Usher's Answer to a Jesuit; With Other Tracts on Popery* (Cambridge: Pitt Press, 1835).

2. Op welke wijze wordt in Usshers hoofdstuk over het *limbus patrum* en *descensus ad inferos* een beroep gedaan op de werken van Augustinus?
3. Op welke wijze wordt in Malone's hoofdstuk over het *limbus patrum* en *descensus ad inferos* een beroep gedaan op de werken van Augustinus?
4. Wat zijn de overeenkomsten tussen de Augustinusreceptie van Ussher en Malone in hun hoofdstukken over het *limbus patrum* en *descensus ad inferos*?
5. Wat zijn de verschillen tussen de Augustinusreceptie van Ussher en Malone in hun hoofdstukken over het *limbus patrum* en *descensus ad inferos*?

Hoofdstukindeling

Het eerste hoofdstuk schetst de historische en theologische context waarin het debat tussen Ussher en Malone plaatsvond. Daarbij komt eerst de aanleiding, het verloop en de nasleep van het debat aan bod. Vervolgens wordt de theologische context geanalyseerd (deelvraag 1). Beknopt wordt beschreven hoe het Credo zich ontwikkelde tot de standaardformulering met het *descensus*-artikel, zoals ten tijde van Ussher en Malone gangbaar was. Vervolgens wordt aandacht besteed aan Augustinus' schrijven over de *Descensus*. Daarna komen de verschillende (vroegmoderne) visies op de *descensus ad inferos* en het *limbus patrum* naar voren.

In het tweede hoofdstuk staat de Augustinusreceptie van James Ussher centraal (deelvraag 2). Eerst volgt een overzicht van zijn brongebruik (teksten, edities, vertalingen). Daaropvolgend wordt Usshers hoofdstuk integraal behandeld om te tonen hoe de verwijzingen zijn ingebed in zijn betoog. Als laatste worden de hoofdlijnen van zijn Augustinusreceptie behandeld. Het derde hoofdstuk, waarin Malone's Augustinusreceptie wordt geanalyseerd, kent dezelfde driedelige opbouw (deelvraag 3). Het vergelijkende aspect van dit onderzoek (deelvraag 4 en 5) is verweven in de opbouw van hoofdstuk 2 en 3, waarna de verschillende onderdelen samengebracht worden in de conclusie.

Zichtbaar zal worden hoe, met invloed van theologische en kerkpolitieke overwegingen, totaal verschillende interpretaties van Augustinus naar voren worden gebracht. Een terughoudende, protestantse Augustinus komt in scherp contrast te staan met een vastberaden, Tridentijnse Augustinus.

Hoofdstuk 1

Historische en theologische context

Dit hoofdstuk begint met een analyse van de historische context van het Ussher-Malone debat (1.1). Daarna wordt ingegaan op de theologische context van hun controverse (1.2). Eerst wordt aandacht besteed aan de ontwikkelingsgang van het Credo en descensus-artikel (1.2.1). Beknopt wordt beschreven hoe het *Apostolicum* de vorm kreeg die het in de tijd van Ussher en Malone had. Vervolgens wordt ingegaan op Augustinus' interpretatie van de *Descensus* (1.2.2). Als laatste worden vier vroegmoderne visies op de 'nederdaling ter helle' besproken (1.2.3). Het *limbus patrum* komt ter sprake bij de eerste visie.

1.1 Historische context

Het debat tussen James Ussher en William Malone kan worden opgedeeld in drie fasen. Tijdens de eerste fase hadden ze schriftelijk contact over hun controverse. Bovendien publiceerde en verspreidde Ussher zijn eerste hoofdstuk. Vervolgens vond de 'publicatiefase' plaats, waarin het *Answer* en *Reply* werden gepubliceerd. De derde fase stond in het teken van receptie, waarbij diverse partijen op verschillende manieren reageerden op het debat.

Fase 1: Brievenstrijd en voorpublicatie (1615–1624)

Tegen de tijd dat zijn debat met Malone aanbrak, stond Ussher bekend als een veelbelovend geestelijke in de Church of Ireland. Sinds 1607 was hij "chancellor" van de St. Patricks kathedraal in Dublin. In hetzelfde jaar ontving hij zijn baccalaureaat in de godgeleerdheid en werd professor aan het Trinity College in Dublin. Zijn focus lag op theologische controversen. Ussher gaf jarenlang les vanuit Bellarminus' standaardwerk, waarna hij in 1613 de 'Doctor of Divinity' graad ontving.¹⁵

Over het leven van William Malone is aanzienlijk minder bekend. Hij studeerde eerst in Douai, waarna hij intrad tot de Jezuitenorde in 1606. Vervolgens studeerde Malone theologie in Rome en aan twee Portugese universiteiten. In 1611 vertaalde hij een werk van Theresia van Ávila vanuit het Spaans naar het Engels.¹⁶ Na zijn priesterwijding in 1615, werd hij naar Ierland gezonden. Malone verbleef daar elf jaar.¹⁷

Sinds de zestiende eeuw was in Ierland antikatholieke regelgeving van kracht, namelijk de *Act of Supremacy* (1560) en *Act of Uniformity* (1560). Rooms-katholieke Ieren die weigerden hiermee in te stemmen, konden geen overheidsambt, kerkelijk of juridisch ambt vervullen. Wettelijk gezien konden bij overtreding straffen worden opgelegd, die

---

¹⁵ Nicholas Bernard, *The Life and Death of [...] James Ussher* (Dublin: William Bladen, 1656), 51–55; Richard Parr, *The Life of [...] James Ussher [...]* (Londen: Kings-Arms, 1686), 10, 13; Alan Ford, *James Ussher: Theology, History, and Politics in Early-Modern Ireland and England* (Oxford: Oxford University Press, 2007), 32-34. Hij gaf les uit: Robertus Bellarminus, *Disputationes de controversiis Christinae fidei adversus huius temporis haereticos*, 3 vols. (Ingolstadt: David Sartorius, 1586–1593).

¹⁶ William Malone [W.M. of the Society of Jesus, pseud.], *The Life of Mother Teresa of Jesus, Foundresse of the Monasteries of the Descalced or Bare-Footed Carmelite Nunnes and Fryers of the First Rule* (Antwerpen: Henrie Jaye, 1611). Het auteurschap van Malone wordt onder andere vastgesteld in: Theresia van Ávila, *The Collected Works of St. Teresa of Avila*, vol. 1, *The Book of Her Life, Spiritual Testimonies, Soliloquies*, vertaald door Kieran Kavanaugh en Otilio Rodriguez, 2de dr. (Washington, DC: ICS Publications, 2002), 48.

¹⁷ *Dictionary of Irish Biography*, s.v. "Malone, William," oktober 2009, <https://www.dib.ie/biography/malone-william-a5425>.

varieerden van relatief kleine geldboetes tot gevangenschap en confiscatie van bezit. De handhaving van deze antikatholieke wetgeving kwam pas in de zeventiende eeuw op gang. In de periode 1615–1630 werden deze wetten echter in wisselende mate gehandhaafd. Dit kwam doordat Engeland en de afgevaardigde regering in Dublin verschillende belangen hadden. Engeland gebruikte godsdienstige tolerantie als politiek instrument. Verschillende keren had het Engelse koningshuis de steun van rooms-katholieken nodig vanwege de (inter)nationale politieke situatie. Op die momenten werden de antikatholieke wetten niet gehandhaafd. De regering in Dublin, die een protestantse minderheid vertegenwoordigde, probeerde vervolgens bij de eerstvolgende mogelijkheid de handhaving weer op gang te krijgen.¹⁸ Rooms-katholieken, met name geestelijken, moesten echter voorzichtig zijn. Malone ondertekende bijvoorbeeld zijn brieven en werken met de schuilnamen ‘W.M’ (William Morgan) en ‘W.B’ (William Browne).¹⁹

In 1615 komt William Malone in Ierland aan.²⁰ Rond 1617 raakte hij in gesprek met Sir Piers Crosby (1590–1646), die hij omschrijft als “à Protestant knight, my worshipfull and worthy freind.”²¹ Malone en Crosby waren het erover eens dat de kerk van Rome tenminste in de eerste driehonderd jaar het pure geloof had behouden. Met betrekking tot de controversiële onderwerpen tussen rooms-katholieken en protestanten, beaamde Crosby “that neither we could justly maintaine them, unlesse we were able to prove that they were embraced by the Ancient Church.”²² Malone stelt vervolgens dat de rooms-katholieken dit zonder moeite kunnen doen, terwijl geen enkele geleerde protestant kan bewijzen dat hun punten door de vroege kerk werden beaamd. Crosby beweert echter dat James Ussher hiertoe wel in staat zou zijn. Op verzoek van Crosby stelt Malone een “Proposition or Demand” op voor Ussher, die het uiteindelijk een “Challenge” noemt.²³ Op deze manier brengt Crosby Malone en Ussher met elkaar in contact.²⁴

De *Challenge* is zowel overgenomen in het *Answer* als in het *Reply*. Beide auteurs stellen dat de *Challenge* uit drie delen bestaat.²⁵ In de eerste plaats wordt Ussher uitgedaagd om aan te wijzen welke bisschop van Rome de pure godsdienst van de eerste 400 jaar heeft veranderd. Ten tweede vraagt Malone, “How can your Religion by true, which dissalloweth of many chiefe articles, which the Saints and Fathers of that Primitive Church of Rome did generally hold to be true?”²⁶ Hierbij noemt Malone de volgende punten:

---

¹⁸ Voor een uitgebreidere analyse van deze situatie, zie Exalto, “Ussher versus Malone,” 25-37.

¹⁹ Zie Boran, *CJU*, 3:1128n2; Ussher, *WWJU*, 15:431.

²⁰ *Dictionary of Irish Biography*, s.v. “Malone, William.”

²¹ Malone, *Reply*, The Preface to the Reader.

²² Malone, *Reply*, The Preface to the Reader.

²³ Malone, *Reply*, The Preface to the Reader.

²⁴ Er is geen bewijs dat Ussher en Malone eerder contact hebben gehad met elkaar. Een brief uit 1615, van W.B. aan Ussher, lijkt te suggereren dat ze al eerder mondeling contact hebben gehad. De inhoud van deze brief toont echter dat de brief niet van William Malone kan zijn. In de brief wordt het vagevuur namelijk meermaals bestempeld als “error.” Elizabethanne Boran vermoedt dat het geschreven is door iemand die Malone’s pseudoniem gebruikt. Het kan, mijns inziens, ook iemand anders zijn met dezelfde initialen. W.B. aan James Ussher, 12 april 1615, in *CJU*, 1:103-5 (cf.103n1).

²⁵ Ussher, *Answer*, 1; William Malone aan James Ussher, [pre 5 april 1619], in *CJU*, 1:162-63.

²⁶ Malone, *Reply*, The Preface to the Reader.

[T]he Doctors, Pastors, and Fathers of that Church did allow of Traditions; that they acknowledged the real presence of the body of Christ in the Sacrament of the Altar: that they exhorted the people to confesse their sinnes unto their ghostly Fathers: that they affirmed, that Priests have power to forgive sinnes: that they taught that there is à Purgatory: that prayer for the dead is both commendable and godly: that there is *Limbus Patrum*, and that our Saviour descended into Hell, to deliver the ancient Fathers of the Old Testament; because before his Passion none ever entred into Heaven: that prayer to Saints, and use of holy Images was of great account amongst them: that man hath free-will, and that for his meritorious works he receiveth, through the assistance of Gods grace, the blisse of everlasting happinesse.²⁷

Ten derde wordt Ussher uitgedaagd “to alleage any one Text out of the said Scripture,” die ingaat tegen de hierboven genoemde punten.²⁸

Ussher ontving de *Challenge* in 1618.²⁹ Hij schreef meteen een “generall Answer” dat in de editie van 1624 het eerste hoofdstuk werd. Aan de andere 11 hoofdstukken, waarin de specifieke leerstukken genoemd worden, begon hij destijds nog niet. Ussher stelt, “*The particular points, which were by him but barely named, I meddled not withall at that time: conceiving it to be his part (as in the 34th page is touched) who sustained the person of the Assailant, to bring forth his armes and give the first onset, and mine as the Defendant to repell his encounter afterwards.*”³⁰ In het bovenstaande citaat verwijst Ussher naar de laatste pagina van het eerste hoofdstuk (van het *Answer*), waarin met vergelijkbare verwoording dezelfde boodschap staat weergegeven. Dit is opvallend, aangezien het *Answer* wel de verdere uitwerking bevat van de door Malone aangedragen leerstukken.³¹ Dit wijst erop dat Ussher het ‘generall Answer’ uit 1618 hoogstwaarschijnlijk met minimale wijzigingen heeft overgenomen in het *Answer*.

Uit een brief aan Ussher blijkt dat Malone diens antwoord in ieder geval vóór 5 april 1619 had ontvangen. Bovendien stelt Malone dat hij in conceptvorm al een repliek klaar had, hoewel het repliek afweek van “the three parts of our principall controversie.”³² In een brief na 5 april 1619 vermeldt Malone dat hij zijn “breefe replye to your longe answere” zal sturen.³³ Bovendien vraagt hij Ussher om niet steeds zijn werk in losse delen te versturen. Steeds dacht Malone dat Usshers reactie klaar was, waarna er opnieuw een deel binnenkwam. Daarom verzoekt hij Ussher om zijn volgende werk “compleat and finished” te versturen, omdat hij anders niet de kwaliteit van zijn reactie kan garanderen. In dezelfde brief valt ook iets anders op, namelijk het vertrouwen dat Malone aan Ussher geeft. De laatstgenoemde krijgt toestemming om uitspraken van Malone door te strepen die hij ongepast acht.³⁴

---

²⁷ Malone, *Reply*, The Preface to the Reader. Voor alle citaten geldt dat de cursivering origineel is, tenzij anders aangegeven.

²⁸ Ussher, *Answer*, The Jesuites Challenge.

²⁹ Zie Ussher, *Answer*, To the Reader; Malone, *Reply*, Preface to the Reader.

³⁰ Ussher, *Answer*, To the Reader.

³¹ Ussher, *Answer*, hfdst. 2-12.

³² William Malone aan James Ussher, [pre 5 april 1619], in *CJU*, 1:162n3, 162-163.

³³ William Malone aan James Ussher, [post 5 april 1619], in *CJU*, 1:165-66. Ik heb Malone’s repliek op Usshers ‘generall Answer’ niet kunnen achterhalen. Mogelijk gaat het om de ongedateerde brief 657: [William Malone] aan James Ussher, z.d., in *CJU*, 3:1129-32.

³⁴ William Malone aan James Ussher, [post 5 april 1619], in *CJU*, 1:166.

Het vertrouwen slaat echter om. Ussher blijkt een deel van zijn eigen bijdrage gedrukt en verspreid te hebben. Malone beklagt zich hierover in een ongedateerde brief. In de eerste plaats verbaast hij zich erover dat Ussher hem niet op de hoogte heeft gebracht; het kwam Malone via anderen ter ore. In de tweede plaats vindt Malone het te vroeg voor publicatie. Hij stelt, “I thought yt strang that would abase yourself to publish so petit and imperfect a worke, untill yt were brought to the substance of a well canuased and throughly disputed Controversie on both sydes.”³⁵ Bovendien heeft Malone geen inzicht in het gedrukte werk en vraagt Ussher meermaals om het naar hem te sturen.³⁶

Uit Malone’s brief is echter lastig op te maken waaruit Usshers publicatie bestond en wanneer het gedrukt en verspreid was. Verschillende aanwijzingen laten zien dat Ussher tussen 1618 en 1621 een gedrukte versie van zijn eerste hoofdstuk, het zogenaamde “generall Answer,” heeft verspreid. In de eerste plaats schrijft Ussher in zijn voorwoord dat “some of high place in both Kingdomes, having beene pleased to thinke farre better of that little which I had done than the thing deserved, advised me to goe forward, and to deliver the judgment of Antiquitie touching those particular points in controversie.”³⁷ Hieruit valt af te leiden dat Ussher het eerste hoofdstuk had verspreid onder hooggeplaatsten. Dit wordt bevestigd in een brief van Ussher aan een onbekende edelman. Daarin schrijft hij op 28 september 1621: “Until my return from thence, I have stayed the printing of the rest of mine Answer unto the Jesuit’s Challenge; the former part whereof I humbly make bold to present unto your lordship’s view, as unto whom, above all others, I most desire my simple labours in this kind may be approved.”³⁸ Het bovenstaande impliceert dat Ussher al bezig was met het schrijven van de andere hoofdstukken. Ongeveer een half jaar later, op 18 maart 1622, schrijft hij aan de Engelse theoloog Samuel Ward (1572–1643) dat het grootste deel van de andere hoofdstukken af is.³⁹

Fase 2: Publicatiefase (1624–1627)

In 1624 publiceerde James Ussher, de destijds bisschop van Meath, *An Answer to a Challenge Made By a Jesuite in Ireland. Wherein the Judgement of Antiquity in the Points Questioned Is Truly Delivered and the Novelties of the now ROMISH Doctrine Plainly Discovered*.⁴⁰ Het werk werd gedrukt in Dublin onder de verantwoordelijkheid van de Sociëteit of Stationers. Het aantal oplagen is onbekend.⁴¹ Het boek is opgebouwd uit de volgende delen. Na een opdrachtbrief (aan James I en VI) en een voorwoord, volgt in het eerste hoofdstuk het eerdergenoemde “generall Answer.” Daarin behandelt Ussher de hoofdlijnen van Malone’s uitdaging. Hoofdstuk 2 tot en met 12 gaan in op de specifieke

³⁵ William Malone aan James Ussher, z.d., in *CJU*, 1:2:290.

³⁶ William Malone aan James Ussher, z.d., in *CJU*, 1:2:290-91; William Malone aan James Ussher, z.d., in *CJU*, 1:2:291.

³⁷ Ussher, *Answer*, To the Reader.

³⁸ Ussher, *WWJU*, 15:162-63.

³⁹ Ussher, *WWJU*, 15:186.

⁴⁰ Ussher, *Answer*, The Epistle Dedicatorie. Uit de opdrachtbrief blijkt dat het werk in ieder geval na 23 april 1624 is gepubliceerd, aangezien een op die datum gehouden speech van James I en VI wordt geciteerd.

⁴¹ J.C. O’Callaghan, *A History of the Irish Brigades in the Service of France*, vol. 1 (Dublin: James McGlashan, 1854), 241. Deze latere bron beweert dat Usshers werk in grote getalen gedrukt was, maar biedt daar geen onderbouwing voor.

leerstukken die Malone genoemd had. Ussher beschrijft deze hoofdstukken als “a kinde of a Doctrinall History.” Daarmee neemt hij het op voor de leer “which by publike autoritie is professed in the Church of England, and comprised in the book of Articles agreed upon in the Synod held at LONDON in the yeere 1562.”⁴²

Het dogma-historische karakter van Usshers geschrift blijkt uit de talloze verwijzingen naar literatuur uit de (vroege) kerkgeschiedenis. Op veel plaatsen bestaat Usshers werk uit een aaneenrijging van citaten met minimaal commentaar; zijn punten worden veelal indirect gemaakt via de vele uitspraken van (meer dan 300) kerkvaders en latere auteurs.⁴³ Een vergelijkbare werkwijze gebruikte Ussher in *A Discourse Anciently Professed by the Irisch and British* (2de dr., 1631), waarin hij naar meer dan 100 schrijvers uit de kerkgeschiedenis verwijst.⁴⁴ Dit roept de vraag op hoe Ussher dermate veel materiaal heeft verworven en verwerkt. In het voorwoord hint Ussher op zijn werkwijze. Hij verhaalt dat hij zijn “scattered notes” verzamelde, nadat hooggeplaatsten hem stimuleerden om ook de volgende hoofdstukken te schrijven. Uit andere bronnen blijkt dat Ussher, uit polemische motivatie, tussen zijn twintigste en achtendertigste levensjaar al het kerkvadermateriaal had gelezen dat tot zijn beschikking stond.⁴⁵ Hoogstwaarschijnlijk had hij daarbij ook aantekeningen gemaakt, zoals hij jaren later zijn studenten adviseerde.⁴⁶ Mogelijk heeft hij deze aantekeningen, net als zijn tijdgenoten, geordend in een soort “commonplace book,” waarbij de citaten thematisch werden ingedeeld.⁴⁷

De hoofdtekst van Usshers werk is in het Engels geschreven. Hij bood eveneens Engelse vertalingen van de klassieke teksten, waarbij de brontekst in de marge stond. Dit deed hij om twee redenen. Ten eerste om de lezers van dienst te zijn die dergelijke werken niet tot hun beschikking hadden. Ten tweede om discussies over zijn vertaling te voorkomen.⁴⁸

Het *Answer* lijkt enerzijds bedoeld als geloofsonderbouwing voor protestanten en anderzijds om Usshers rooms-katholieke landgenoten te overtuigen.⁴⁹ Daarnaast probeerde hij zowel geleerden als “common people” te bereiken.⁵⁰ Het is onwaarschijnlijk dat het *Answer* in al deze voornemens slaagde. Het merendeel van de rooms-katholieke Ieren was de Engelse taal niet machtig, schriftelijk noch mondeling. Vermoedelijk lazen enkel de *New English* en

---

⁴² Ussher, *Answer*, To the Reader.

⁴³ “In this way he makes his points by proxy and resembles an editor more than a writer.” Jack Cunningham, *James Ussher and John Bramhall: The Theology and Politics of Two Irish Ecclesiastics of the Seventeenth Century* (Burlington, VT: Ashgate, 2007), 9.

⁴⁴ Ussher, *WWJU*, 4:375-76. “I oftentimes chain together the sayings of divers authors into one context.”

⁴⁵ Bernard, *Life*, 33-35.

⁴⁶ Perkins, *Reading List*, 25.

⁴⁷ J.E.L. Oulton, “Ussher’s Work as a Patristic Scholar and Church Historian,” *Hermathena*, nr. 88. (1956): 6.

⁴⁸ Ussher, *Answer*, To the Reader.

⁴⁹ Zie zowel de hierboven beschreven context van het debat als de intentie van het *Discourse* (Ussher, *WWJU*, 4:237-38).

⁵⁰ Ussher, *Answer*, 375-76.

Britten het geschrift.⁵¹ Daardoor zal het *Answer*, net als het *Discourse*, voornamelijk gediend hebben ter overtuiging en versterking van de eigen achterban.⁵² Sir Henry Bourchier (c. 1587–1654), de vijfde graaf van Bath, vermoedde dat een Latijnse editie van het *Answer* een breder (internationaal) publiek kon bereiken. Bourchier had reeds een hoofdstuk vertaald en bood aan om ook de rest te vertalen.⁵³ Een dergelijke vertaling is echter nooit gepubliceerd.

In 1625 verscheen een tweede druk van Usshers *Answer*, met minimale aanpassingen en toevoegingen.⁵⁴ Twee jaar later werd het *Reply* (1627) van Malone uitgebracht. In het voorwoord verontschuldigt Malone zich voor zowel de timing als de staat van het werk. Het moest “à long and dangerous journey” ondergaan om uiteindelijk geprint te worden in Douai. De drukker was echter de Engelse taal niet machtig, waardoor de kwaliteit van het werk minder was dan Malone had gehoopt.⁵⁵ Daar hield echter de tegenslag niet op. Malone’s werk werd door de Engelse douane in beslag genomen en was enkele jaren slecht verkrijgbaar.⁵⁶ Het werk van Malone is zowel qua indeling als werkwijze vergelijkbaar met het *Answer*. Hij beperkte zich echter, in tegenstelling tot Ussher, tot de kerkvaders van de eerste vijf eeuwen; dat was namelijk de omvang van de *Challenge*.⁵⁷ Ook citeert Malone regelmatig teksten van Ussher, waarna hij zijn eigen commentaar of reactie biedt. Aan het einde van zijn werk bekritiseert Malone de toonzetting van Ussher. “[N]ow and then à flash of cuist language flyeth from you,” schrijft hij.⁵⁸ Malone stelt echter dat hij zich heeft ingehouden en niet geprobeerd heeft om Ussher in dat opzicht te overtreffen.⁵⁹ In de nasleep bleek echter dat de andere zijde het daarmee volstrekt oneens was.

Fase 3: Nasleep en receptie (1627–1686)

Op 10 december 1630 schrijft Ussher aan Samuel Ward, “I have reviewed also my Answer to the Jesuit’s Challenge, and enlarged it with many additions; which by this time, I suppose, are newly printed at London.”⁶⁰ Uiteindelijk verschijnt deze nieuwe druk in 1631.⁶¹

---

⁵¹ Crawford Gribben, *The Irish Puritans: James Ussher and the Reformation of the Church* (Eugene, OR: Wipf & Stock, 2014), 13. De ‘Old English’ waren tussen de elfde en zestiende eeuw naar Ierland vertrokken. Ze vormden de voormalige regerende klasse en waren veelal rooms-katholiek. De ‘New English’ waren recent naar Ierland gekomen en waren de nieuwe machthebbers. Ze waren protestants en loyaal aan het Engelse koningshuis.

⁵² Cf. Alan Ford, “Shaping History: James Ussher and the Church of Ireland,” in *The Church of Ireland and Its Past: History, Interpretation and Identity*, onder redactie van Mark Empey, Alan Ford en Miriam Moffitt (Dublin: Four Courts Press, 2017), 25; Ford, *James Ussher*, 129-32.

⁵³ Ussher, *WWJU*, 16:417.

⁵⁴ Ussher, *Answer* (1625).

⁵⁵ Malone, *Reply*, Preface to the Reader.

⁵⁶ Ussher, *WWJU*, 15:431. Rond 1630 lijkt het werk beter verkrijgbaar, zie Exalto, “Ussher versus Malone,” 51n165.

⁵⁷ Malone, *Reply*, Preface to the Reader.

⁵⁸ Malone, *Reply*, 715.

⁵⁹ Malone, *Reply*, 716.

⁶⁰ Ussher, *WWJU*, 15:541.

⁶¹ Ussher, *Answer* (1631).

In de tussentijd hebben Usshers medestanders met verbolgenheid kennisgenomen van Malone's *Reply*. Ze hebben zowel kritiek op de inhoud als op diens toonzetting. Ussher wordt overgehaald door drie theologen om de reactie op Malone's *Reply* aan hen over te laten. Ze achten het beneden Usshers waardigheid om op een dergelijk geschrift te reageren. Bovendien zou Ussher belangrijkere bezigheden hebben met het oog op de kerk.⁶² George Synge publiceert in 1632 de eerste *Rejoynder*.⁶³ Daarin reageert hij op het eerste hoofdstuk van Malone ("Generall Answer"). In hetzelfde jaar verschijnt ook de tweede *Rejoynder*, geschreven door Roger Puttocke, de destijds predikant van Novan.⁶⁴ Puttocke reageert op het tweede hoofdstuk van het *Reply*, waarin het onderwerp 'traditie' centraal staat. De derde en laatste *Rejoynder* laat bijna een decennium op zich wachten. Pas in 1641 verschijnt het werk van Joshua Hoyle, waarin Malone's hoofdstuk over de 'Reall presence' bekritiseerd wordt.⁶⁵ Declan Gaffney suggereert dat de latere publicatie van Hoyle's werk te maken kan hebben met de beperkte middelen van drukkerijen in Dublin en de handhaving van William Lauds *Declaration against Controversies*.⁶⁶ Hoyle wijt de vertraging echter aan zijn vele werkzaamheden: driemaal per week preken, wekelijkse lectures als professor en het doorwerken en reageren op Bellarminus' werken.⁶⁷

De receptie van het debat kan in drie categorieën of reacties worden ondergebracht: (1) kritiek op Malone, (2) referentie naar het debat en (3) overname van argumenten.⁶⁸ In de eerste plaats werd Malone's werk door velen bekritiseerd, zowel vanuit protestantse als katholieke zijde. Met name Malone's opdrachtbrief aan Charles I oogstte veel kritiek. Malone had daarin betoogd dat rooms-katholieken, ondanks hun loyaliteit aan paus, wel degelijk trouwe onderdanen konden zijn. Bovendien stelde Malone dat de Engelse koning als "judge" mag optreden in het debat en dat hij zich zou onderwerpen aan diens "impartiall Censure."⁶⁹ Aan rooms-katholieke zijde vond men dat Malone hiermee te veel geestelijke macht toedichtte aan de koning.⁷⁰ De protestanten benadrukten opnieuw dat de loyaliteit aan de paus ervoor zorgen dat katholieken geen trouwe onderdanen van het Engelse koningshuis konden zijn.⁷¹ In de tweede plaats zijn er verschillende bronnen die het debat simpelweg benoemen,

---

⁶² George Synge, *A Rejoynder* [...] (Dublin: Societie of Stationers, 1632), To the Reader; Roger Puttocke, *A Rejoynder* [...] (Dublin: Company of Stationers, 1632), To the Reader.

⁶³ Synge, *Rejoynder*.

⁶⁴ Puttocke, *Rejoynder*.

⁶⁵ Joshua Hoyle, *A Rejoynder* [...] (Dublin: Societie of Stationers, 1641).

⁶⁶ Declan Gaffney, "The Practice of Religious Controversy in Dublin, 1600–1641," *Studies in Church History* 25 (1989): 153-54.

⁶⁷ Hoyle, *Rejoynder*, To the Reader.

⁶⁸ Deze driedeling gaat terug op mijn vorige masterthesis, cf. Exalto, "Ussher versus Malone," 53-57.

⁶⁹ Malone, *Reply*, The Epistle Dedicatory.

⁷⁰ Exalto, "Ussher versus Malone," 55n186.

⁷¹ Bijvoorbeeld: Synge, *Rejoynder*, The Epistle Dedicatory.

waarbij Ussher veelal tot winnaar wordt verklaard.⁷² Ten derde maken verschillende latere auteurs gebruik van de argumenten uit het Ussher-Malone debat.⁷³

De laatste – door Ussher bewerkte – editie van het *Answer* verscheen postuum in 1686.⁷⁴

1.2 Theologische context

Het onderstaande gedeelte begint met de ontstaansgeschiedenis van het Credo en het descensus-artikel (1.2.1). Daarna komen verschillende interpretaties van de ‘nederdaling ter helle’ aan bod. Eerst wordt ingegaan op de interpretatie van Augustinus (1.2.2). Vervolgens worden een viertal vroegmoderne visies behandeld, die de achtergrond vormen van het debat tussen Ussher en Malone (1.2.3).

1.2.1. Ontstaansgeschiedenis

Vanaf de negende eeuw circuleerde het *Apostolicum* in een relatief stabiele formulering, waar ook de ‘nederdaling ter helle’ (*descendit ad inferna*) onderdeel van uitmaakte.⁷⁵ Daarvoor, tussen de vierde en achtste eeuw, bestond het Credo in allerlei verschillende variaties. Naar alle waarschijnlijkheid gingen deze vormen terug op een (hypothetische) kortere belijdenis uit het derde-eeuwse Rome. Karel de Grote wilde echter omwille van de liturgische praktijk meer eenheid creëren in het belijden. Daarom droeg hij tussen 811 en 813 de geestelijkheid op om dezelfde vorm van het Credo te gaan gebruiken.⁷⁶ Dit resulteerde in een zogeheten ‘textus receptus’, dat ook in de tijd van Ussher en Malone werd gebruikt.⁷⁷ Het onderzoek naar deze ontwikkelingsgang van het Credo is echter van relatief recente datum. Pas aan het einde van de negentiende-eeuw kwam hier meer aandacht voor. De zeventiende-eeuwse Gerardus Joannes Vossius (1577–1649) en James Ussher vormden de uitzondering. In het *Answer* vond Ussher bijvoorbeeld verschillende uitdrukkingvormen en tekstvarianten van het descensus-artikel. Later ontdekte hij twee kortere, vrijwel identieke, varianten van het Credo. Hij beschouwde deze vondsten als een oudere en originelere vorm van de belijdenis, die teruggingen op het Credo van de Rome.⁷⁸

De ‘nederdaling ter helle’ speelt eveneens een opmerkelijke rol in de ontwikkelingsgang van het *Apostolicum*; het ontbreekt namelijk in de oudste varianten. Het artikel komt als eerst naar voren in de Aquiliaanse variant van het Credo, dat door Rufinus

---

⁷² Zie onder andere: Humfrey Lynde, *Via Devia* [...] (Londen: Aug. Mathewes, 1630), 328-34; John Mayer, *An Antidote Against Popery* [...] (Londen, 1625), The Epistle Dedicatorie.

⁷³ Cf. Christopher Wyvill, *The Pretensions of the Triple Crown Examined* [...] (Londen, 1672), 1: 47-52; Edward Hutchinson, *A Treatise Concerning the Covenant and Baptism* [...] (Londen: Elephant and Castle, 1676), 36-37. Het is opmerkelijk dat Hutchinson een argument van Ussher gebruikt in zijn argumentatie tegen de kinderdoop, een visie die Ussher zelf aanhing.

⁷⁴ Ussher, *Answer* (1686).

⁷⁵ De geschiedenis van zowel het Credo als het descensus-artikel is complex. In dit hoofdstuk wordt slechts een beknopt beeld geschetst. Zie verder: Liuwe H. Westra, *The Apostles' Creed: Origin, History, and Some Early Commentaries*, Instrumenta Patristica et Mediaevalia 43 (Turnhout: Brepols, 2002); J.N.D. Kelly, *Early Christian Creeds*, 3de dr. (Harlow: Longman, 1972), hfdst. 12-13.

⁷⁶ Westra, *Apostles' Creed*, 21, 68-72.

⁷⁷ Voor de Latijnse tekst van het *textus receptus*, zie Kelly, *Creeds*, 369.

⁷⁸ Westra, *Apostles' Creed*, 23-24; James Ussher, *De Romanae Ecclesiae Symbolo Apostolico Vetere* [...] (1647). Deze tekst is te vinden in Ussher, *WWJU*, 7:297-342.

(ca. 345–410) werd becommentarieerd. Volgens Rufinus was het *descensus*-artikel geen onderdeel van de Romeinse of Oosterse varianten. Later verscheen de ‘nederdaling ter helle’ eveneens in Spaanse en Franse varianten, waarna het uiteindelijk onderdeel wordt van het *textus receptus*.⁷⁹ Deze latere toevoeging van het artikel werd ook opgemerkt in de werken van verschillende zestiende- en zeventiende-eeuwse protestanten. Zij kozen er desondanks voor om het *descensus*-artikel te behouden, omdat het geïnterpreteerd zou kunnen worden op een manier die overeenkomt met het getuigenis van de Bijbel.⁸⁰

De ‘nederdaling ter helle’ is echter door de eeuwen heen op veel verschillende wijzen geïnterpreteerd.⁸¹ Verscheidene Bijbelteksten werden hieraan gekoppeld. Met name 1 Petrus 3:18-20 speelde een belangrijke rol, waarin gesproken wordt over Christus’ verkondiging aan de geesten in de gevangenis.⁸² Hieronder wordt eerst ingegaan op de interpretatie van Augustinus. Daarna wordt gekeken hoe in de vroegmoderne context van Ussher en Malone gedacht werd over het artikel.

1.2.2. Augustinus

Voor Augustinus was het *descensus ad inferna* geen onderdeel van de belijdenis die bij de doop werd uitgesproken. Dat gold zowel voor zijn eigen doop in Milaan als voor de doopbelijdenissen in zijn Afrikaanse context. Dit kan verklaren waarom het artikel in Augustinus’ *De symbolo ad catechumenos* ontbreekt. Niettemin noemt hij de *descensus Christi* in verschillende werken.⁸³ In *Epistula 164*, gericht aan Evodius, gaat hij het meest uitgebreid in op deze kwestie.

Rond 415 kreeg Augustinus een brief van zijn vriend Evodius, de bisschop van Uzalis – een bisdom in het huidige Tunesië. Evodius vraagt daarin, vanuit 1 Petrus 3:19-20, wie de ‘geesten in de gevangenis’ waren tot wie Christus preekte bij zijn nederdaling ter helle. Ook wordt Augustinus’ mening gevraagd over de visie dat Christus iedereen uit de hel bevrijd zou hebben en dat deze leeg zou blijven tot het laatste oordeel.⁸⁴ In *Epistula 164* reageert Augustinus op deze brief van Evodius.⁸⁵ Daarin probeert hij 1 Petrus 3:18-22, 4:1-6 te interpreteren in het licht van de nederdaling ter helle. Hoewel Augustinus op bepaalde punten vastbesloten is, deelt hij vooral vragen en twijfels.

⁷⁹ Kelly, *Creeeds*, 378; Rufinus, *Expositio symboli* 18 (Migne, *PL* 21.253A).

⁸⁰ Johannes Calvijn, *Institutio Christianae Religionis* (1559), 2.16.8; William Perkins, *An Exposition of the Symbole or Creed of the Apostles, According to the Tenour of the Scriptures, and the Consent of the Orthodoxe Fathers of the Church* (Cambridge: John Legatt, 1595), 296-97; Ussher, *WWJU*, 7:308; Ussher, *Answer*, 283-85.

⁸¹ Zie de bijdragen in Marcel Sarot en Archibald van Wieringen, reds., *The Apostles’ Creed ‘He Descended Into Hell’*, *Studies in Theology and Religion* 24 (Leiden: Brill, 2018).

⁸² Andere Bijbelteksten die met de nederdaling ter helle verbonden werden, zijn Rom. 10:7; Kol. 1:8, 2:14-15; Mat. 12:40; Hand. 2:24-31, 13:32-37, 13:34; Hebr. 13:20; Op. 1:5; Filip. 2:10; 1 Kor. 15:55; Ps. 16:10, 24:7-10, 30:2-6, 88:4-7, 107:16, Job 38. Rémi Gounelle, “Christ, Jezus, 03: Descent into Hell,” in *Brill Encyclopedia of Early Christianity Online* (Leiden: Brill, 2018), https://doi-org.pthu.idm.oclc.org/10.1163/2589-7993_EECO_COM_038477.

⁸³ Voor een overzicht, zie Antonie Wlosok, “Descensus Christi (in inferna),” in *Augustinus-Lexikon Online*, geraadpleegd op 9 september 2025, <https://doi-org.kuleuven.e-bronnen.be/10.24894/AL.DescensusChristi>.

⁸⁴ Augustinus, *Epistula* 163. Hierna afgekort als “Aug. ep.”

⁸⁵ Migne, *PL* 33.709-18.

Augustinus is ervan overtuigd dat Christus, na zijn lichamelijke dood, met zijn ziel (*secundum animam*) is afgedaald naar de hel.⁸⁶ Daar heeft Christus een aantal, door hem gekozen en waardig geachte, mensen bevrijd uit de helse pijnen.⁸⁷ Hij worstelt in de brief met de vraag wie precies waaruit bevrijd worden. Augustinus verwerpt het idee dat iedereen bevrijd zou worden. Op het getuigenis van ‘bijna de hele kerk’ (*Ecclesia fere tota*) neemt hij aan dat in ieder geval Adam gered werd.⁸⁸ Bepaalde mensen hoefden bovendien niet bevrijd te worden door de nederdaling van Christus. Dat gold bijvoorbeeld voor degenen in de schoot van Abraham. Augustinus kan zich namelijk niet voorstellen dat het een plaats van pijn zou zijn. Daarom verwerpt hij nadrukkelijk het idee dat de *sinus Abrahae* een sectie of onderdeel van de hel was.⁸⁹ Ook acht Augustinus het mogelijk dat meer mensen, zoals de patriarchen en profeten, bij Abraham en Lazarus verbleven. Het blijft voor hem echter onduidelijk wat Christus’ nederdaling voor hen betekende, aangezien zij geen pijnen ondergingen en reeds Christus’ aanwezigheid ervaarden.⁹⁰

Het kost Augustinus moeite om de teksten uit 1 Petrus 3 en 4 te verbinden met deze visie op de nederdaling ter helle. Hij vraagt zich bijvoorbeeld af waarom in 1 Petrus 3:19-20 de prediking van Christus beperkt wordt tot de tijdgenoten van Noach, aangezien velen uit andere tijden ook in de hel waren.⁹¹ Ook vraagt hij zich af hoe de mensen in de hel ‘in het vlees’ geoordeeld kunnen worden (1 Petrus 4:6), terwijl zij geen lichaam meer hebben.⁹² Augustinus komt vervolgens met een alternatieve, typologische interpretatie van deze passages. Petrus’ woorden zouden geen betrekking hebben op de hel. De ‘geesten in de gevangenis’, die niet geloofden in de tijd dat Noach zijn ark bouwde, zijn een prefiguratie. Ze staan voor mensen in de huidige tijd, die – terwijl de kerk wordt opgebouwd – niet geloven in de verkondiging van het evangelie. Degenen die in de ark – door het water heen – gered worden, staan voor hen die door geloof en doop gered worden.⁹³ Het opmerkelijke is dat Augustinus in deze brief enerzijds zijn geloof in de nederdaling ter helle belijdt, maar anderzijds een van de belangrijkste Schriftplaatsen hiervoor anders interpreteert.⁹⁴

Later stelt hij zijn visie op de *descensus Christi* iets bij. In *De Civitate Dei* (20.15) schrijft Augustinus dat Christus wel degelijk afdaalde naar de onderwereld (*inferos*) om de

---

⁸⁶ Aug. *ep.* 164.2.3, 3.8.

⁸⁷ Aug. *ep.* 164.2.5.

⁸⁸ Aug. *ep.* 164.3.6.

⁸⁹ “Satis, ut opinor, appareat non esse quamdam partem, et quasi membrum inferorum, tantae illius felicitatis sinum.” Aug. *ep.* 164.3.7 (Migne, *PL* 33.711).

⁹⁰ “Unde illis iustis qui in sinu Abrahae erant, cum ille in inferna descenderet, nondum quid contulisset inveni, a quibus eum secundum beatificam praesentiam suae divinitatis numquam video recessisse” (8). Aug. *ep.* 164.3.7-8 (Migne, *PL* 33.712).

⁹¹ Aug. *ep.* 164.1.2, 4.10.

⁹² Aug. *ep.* 164.4.8.

⁹³ Aug. *ep.* 164.5.15-16.

⁹⁴ Paul J.J. van Geest, “Augustine’s Certainty in Speaking about Hell and His Reserve in Explaining Christ’s Descent into Hell,” in Sarot en Van Wieringen, 50.

oudtestamentische heiligen te bevrijden uit het ondergrondse rijk, dat echter ver verwijderd was van de strafplaats van de goddelozen.⁹⁵

1.2.3. Vroegmoderne interpretaties

Voor dit onderzoek is het eveneens van belang om te reconstrueren wat in Usshers en Malone's context de *status controversiae* was rondom het descensus-artikel. De hoofdlijn van deze reconstructie wordt gevormd vanuit William Perkins *An Exposition of the Symbole or Creed of the Apostles* (1595). Dit is een werk dat Ussher zijn studenten aanraadde bij het bestuderen van het *Apostolicum*.⁹⁶ Daarnaast wordt in de onderstaande reconstructie geput uit werken die Ussher en Malone noemden of waarmee zij redelijkerwijs bekend konden zijn.

Ten tijde van het Ussher-Malone debat namen theologen globaal vier soorten posities in met betrekking tot de nederdaling ter helle. De eerste visie omhelst dat Christus na zijn kruisdood “really and locally” naar de hel afdaalde.⁹⁷ De Rooms-Katholieke Kerk leerde dat Christus' lichaam na zijn kruisdood in het graf verbleef, terwijl zijn ziel afdaalde naar de hel. Daarbij wordt specifiek bedoeld op het deel van de hel dat *limbus patrum* of ‘schoot van Abraham’ wordt genoemd. Op die plaats verbleven de oudtestamentische heiligen die voor de kruisiging gestorven waren. Hoopvol – in gemis van de gelukzaligheid – wachtten zij daar op de nederdaling van Christus, die hen kwam bevrijden en naar de hemel zou brengen. Daarnaast zou de *descensus Christi* gepaard gaan met een proclamatie van zijn macht en autoriteit.⁹⁸ Ondanks dat protestanten het bestaan van een *limbus patrum* ontkenden, stelden sommigen dat Christus wel degelijk was afgedaald naar de hel om daar Satans macht en koninkrijk omver te werpen.⁹⁹

De tweede visie houdt in dat de *descensus ad inferna* moet worden geïnterpreteerd als Christus' nederdaling in het graf.¹⁰⁰ Protestantse theologen erkenden doorgaans dat de oud- en nieuwtestamentische termen voor ‘hel’ (Hebr. *sheol*; Gr. *hades*) ook ‘graf’ kunnen betekenen. Niettemin werd deze interpretatie van het descensus-artikel door verschillende protestanten en rooms-katholieken afgewezen, omdat het een herhaling zou zijn van wat verderop in het Credo expliciet genoemd wordt.¹⁰¹

Volgens de derde visie betekent het artikel dat, “Christ Jesus when he was dying upon the crosse, felt and suffered the pangs of hell and the full wrath of God seazing upon his

⁹⁵ “Si enim non absurde credi videtur antiquos etiam sanctos, qui venturi Christi tenuerunt fidem, locis quidem a tormentis impiorum remotissimis, sed apud inferos fuisse, donec eos inde Christi sanguis et ad ea loca descensus erueret.” Augustinus, *De Civitate Dei* 20.15 (Migne, *PL* 41.681); Zie Wlosok, “Descensus Christi.”

⁹⁶ Perkins, “Reading List,” 24-25.

⁹⁷ Perkins, *Exposition*, 297. Perkins spreekt over een afdaling naar de “the place of the damned.” Met betrekking tot de RKK-visie kan dit echter verwarring opleveren. Onder de term ‘hel’ valt namelijk zowel het *infernum damnatorum* als het *limbus patrum*. Volgens de RKK daalde Christus niet af naar het eerstgenoemde deel van de hel. *Catechismus, Ex Decreto Concilii Tridentini, ad Parochos* (Rome, 1566), 38. Hierna weergegeven als: “*Catechismus Romanus*.”

⁹⁸ *Catechismus Romanus*, 37-39. In de volgende hoofdstukken zal verder worden ingegaan op het *limbus patrum* naar aanleiding van Usshers en Malone's uitspraken.

⁹⁹ Bijvoorbeeld de Anglicaanse bisschop Thomas Bilson (1547–1616), zie Kirsten Macfarlane, *Biblical Scholarship in an Age of Controversy: The Polemical World of Hugh Broughton (1549–1612)* (Oxford: Oxford University Press, 2021), 156-59.

¹⁰⁰ Perkins, *Exposition*, 300-1.

¹⁰¹ Calvijn, *Institutio*, 2.16.8; Perkins, *Exposition*, 301; *Catechismus Romanus*, 37.

soule.”¹⁰² Perkins noemt het een gebruikelijke uitleg in de protestantse kerken. Er bestonden echter verschillende variaties en formuleringen van deze visie. Sommigen stelden dat het descensus-artikel over het innerlijk lijden van Christus ging, terwijl de andere artikelen (gekruisigd, gestorven, begraven) het uiterlijk (lichamelijk) lijden betroffen.¹⁰³ Deze benadering is te vinden in de *Catechismus van Genève*. Het artikel wordt daarin voornamelijk betrokken op de kruisdood.¹⁰⁴ De *Heidelbergse Catechismus* noemt daarentegen dat Christus zowel gedurende zijn leven als aan het kruis geleden heeft. Bovendien wordt geen onderscheid gemaakt tussen Christus’ lichamelijk of innerlijk lijden.¹⁰⁵

Bij de vierde visie wordt de nederdaling ter helle uitgelegd als, “when he was dead and buried, he was held captive in the grave, and lay in bondage under death for the space of three daies.”¹⁰⁶ Perkins biedt twee argumenten voor deze visie. In de eerste plaats wordt op geen andere plaats in het Credo gesproken over wat gebeurde tussen de dood en opstanding van Christus. Deze interpretatie voorkomt dus een ‘verdubbeling’ van hetgeen in andere artikelen al vermeld wordt. Ten tweede sluit deze visie aan bij de volgorde van het Credo.¹⁰⁷

---

¹⁰² Perkins, *Exposition*, 301.

¹⁰³ Perkins, *Exposition*, 301; Calvijn, *Institutio*, 2.16.10.

¹⁰⁴ *Catechismus van Genève*, vr. 65.

¹⁰⁵ *Heidelbergse Catechismus*, vr. 44.

¹⁰⁶ Perkins, *Exposition*, 302.

¹⁰⁷ Perkins, *Exposition*, 302.

Hoofdstuk 2

Ussher en Augustinus

In dit hoofdstuk wordt de Augustinusreceptie in het achtste hoofdstuk van het *Answer* geanalyseerd. Paragraaf 2.1 biedt een algemeen overzicht van de Augustinusverwijzingen (hoeveelheid en soort verwijzingen, welke werken, et cetera). In Usshers schrijfstijl zijn de rol en betekenis van de verwijzingen grotendeels afhankelijk van hun plaats binnen het hoofdstuk. Daarom wordt vervolgens getoond hoe deze verwijzingen zijn ingebed in de argumentatielijn van Usshers hoofdstuk (par. 2.2). Als laatste volgt een hoofdlijnenanalyse van de verwijzingen, waarbij Usshers Augustinusreceptie wordt geduid vanuit zijn biografische, theologische en kerkelijke achtergrond (par. 2.3).

2.1 Algemeen overzicht van Augustinusverwijzingen

Van al Usshers werken bevat het *Answer* de meeste Augustinuscitaten. Binnen dit werk centreren de meeste verwijzingen naar Augustinus zich in hoofdstuk 8, waarin het *limbus patrum* en de nederdaling ter helle centraal staan. Het tellen, ordenen en categoriseren van dergelijke verwijzingen is – binnen het onderzoek naar intertekstualiteit – een veel bediscussieerd onderwerp.¹⁰⁸ Hieronder is gekozen voor een schematische weergave die zowel overzicht biedt als aansluit bij de karakteristieken van Usshers werk.

De verwijzingen zijn opgedeeld in vier categorieën. De categorie “C/V” staat voor ‘citaat en vertaling’. Ussher biedt dan in de hoofdtekst een Engelse vertaling en plaatst de Latijnse brontekst (met verwijzing) in de kantlijn. Dit is zowel in het betreffende hoofdstuk als in het gehele boek de meest voorkomende manier van verwijzen. In de hoofdtekst rijgt Ussher veelal verschillende citaten aan elkaar en brengt met minimale opmerkingen en duidingen structuur aan in zijn betoog.¹⁰⁹ De Latijnse Augustinuscitaten zijn zeer nauwkeurig overgenomen uit de *Opera omnia* van Desiderius Erasmus.¹¹⁰ Enkele keren citeert Ussher in de kantlijn een grotere passage in het Latijn dan hij in de hoofdtekst naar het Engels vertaald heeft.¹¹¹ Mogelijk poogt hij in die gevallen extra context bieden bij de vertaling.

De tweede categorie is “R,” wat staat voor ‘referentie’. Hiermee wordt bedoeld dat Ussher – in de hoofdtekst of kantlijn – naar een werk verwijst zonder een vertaling of brontekst weer te geven. De derde categorie, “V,” staat voor ‘vertaling’. Dit zijn verwijzingen waarbij een vertaling wordt geboden zonder weergave van de Latijnse brontekst.¹¹² De laatste categorie, “I/V,” betekent ‘indirecte verwijzing’. In die gevallen verwijst Ussher naar het werk van een andere auteur, waarin Augustinus geciteerd wordt. Dergelijke verwijzingen worden

---

¹⁰⁸ Cf. Robert S. Miola, “Seven Types of Intertextuality,” in *Shakespeare, Italy, and Intertextuality*, onder redactie van Michele Marrapodi (Manchester: Manchester University Press, 2004): 13-25.

¹⁰⁹ Zie hfdst. 1.1.

¹¹⁰ Uit verschillende verwijzingen blijkt dat Ussher de editie van Erasmus gebruikte. Zie bijvoorbeeld: Ussher, *Answer*, 284[nM, nN]. Aurelius Augustinus, *Opera omnia*, onder redactie van Desiderius Erasmus, 10 vols. (Basel: Froben, 1528). Hierna afgekort als: Aug. *Opera omnia*. Bij het overnemen van de Latijnse citaten maakt Ussher een klein aantal verwaarloosbare fouten. Zie bijv. p. 258 (*apparet < appareat*), p. 259nH (hij laat *autem* achterwege als tweede woord), p. 270nI (*priusquam < prius quam*).

¹¹¹ Ussher, *Answer*, 274nQ, 286nA.

¹¹² Deze categorie komt enkel bij Malone voor.

meegerekend, omdat Ussher in een aantal gevallen de Augustinusinterpretatie van de betreffende auteurs ter discussie stelt of aandraagt ter onderbouwing.

Tekst	Afkorting ¹¹³	Categorie			
		C/V	R	V	I/V
<i>Epistula</i> 164	<i>ep.</i>	10	2	-	1
<i>De Genesi ad litteram libri duodecim</i>	<i>Gn. litt.</i>	5	-	-	-
<i>Enarrationes in Psalmos</i> 85	<i>en. Ps.</i>	3	-	-	-
<i>Epistula</i> 187	<i>ep.</i>	2	-	-	-
<i>Quaestiones evangeliorum libri duo</i>	<i>qu. eu.</i>	2	-	-	1
<i>De civitate dei libri viginti duo</i>	<i>civ.</i>	2	1	-	2
<i>Quaestionum (in heptateuchum) libri septem</i>	<i>qu.</i>	3	1	-	-
<i>De haeresibus ad Quodvultdeum liber unus</i>	<i>haer.</i>	1	-	-	-
<i>Contra duas epistulas Pelagianorum libri quattuor</i>	<i>c. ep. Pel.</i>	1	-	-	-
<i>*Oratio contra Judaeos, Paganos, et Arianos</i>	-	1	-	-	-
<i>Epistula</i> 190	<i>ep.</i>	1	-	-	-
<i>*Sermones de Tempore</i> 115 ¹¹⁴	<i>SdT</i>	-	1	-	-
<i>*Sermones de Tempore</i> 131 ¹¹⁵		-	1	-	-
<i>*Sermones de Tempore</i> 181 ¹¹⁶		-	1	-	-
<i>*Sermones de Tempore</i> 195 ¹¹⁷		-	1	-	-
<i>*Sermones de Tempore</i> 119 ¹¹⁸		-	1	-	-
<i>*Sermones de Tempore</i> 123 ¹¹⁹		-	1	-	-
<i>*Sermones de Tempore</i> 70 ¹²⁰		1	-	-	-
<i>De fide et symbolo liber unus</i>	<i>f. et symb.</i>	-	-	-	1
<i>De symbolo ad catechumenos</i>	<i>symb.cat.</i>	-	-	-	1

¹¹³ Dit betreft de moderne afkortingen die in deze scriptie gebruikt worden. Ze komen, op enkele uitzonderingen na, overeen met de afkortingen uit: Robert Dodaro, Cornelius Mayer, Christof Müller, reds., *Augustinus-Lexikon* (Berlijn: Schwabe Verlag, 2019–2024), 5:vi-xlv. Ook wordt de moderne nummering van de *epistulae* aangehouden.

¹¹⁴ *Sermones de Tempore* zijn een aparte categorie binnen Aug. *Opera omnia*. Deze preek (*SdT* 115) is te vinden in Aug. *Opera omnia* 10:609-10 (*Sermo* 241 in Migne, *PL* 39.2190-91). Ussher stelt dat zowel het auteurschap als de datering van *Sermones de Tempore* onzeker zijn. Ussher, *Answer*, 284.

¹¹⁵ Aug. *Opera omnia* 10:636-37. *Sermo* 242 in Migne, *PL* 39.2191-93.

¹¹⁶ Aug. *Opera omnia* 10:705-14. *Sermo de symbolo* in Migne, *PL* 40.1189-1202.

¹¹⁷ Aug. *Opera omnia* 10:732-33. *Sermo* 286 in Migne, *PL* 39.2285-87. Dit is echter, zoals Migne ook aangeeft, een preek van Caesarius van Arles (ca. 470–542).

¹¹⁸ Aug. *Opera omnia* 10:614-17. *Sermo* 213 in Migne, *PL* 38.1060-65.

¹¹⁹ Aug. *Opera omnia* 10:623-24. *Sermo* 243 in Migne, *PL* 39.2193-94.

¹²⁰ Aug. *Opera omnia* 10:519-20. *Sermo* 5 in Migne, *PL* 39.1749.

In het achtste hoofdstuk noemt Ussher twintig (vermeende) werken van Augustinus. Hij verwijst voornamelijk naar authentieke werken. Van een aantal werken is het auteurschap onzeker of betwist (*).

De Augustinusverwijzingen zijn echter ingebed in de structuur van het hoofdstuk over de nederdaling ter helle. Daarom wordt hieronder eerst een overzicht gegeven van zowel het hoofdstuk als de wijze waarop de citaten daarin zijn ingebed (par. 2.2). Dat zal als vertrekpunt dienen voor de daaropvolgende analyse van de hoofdlijnen, waarin de karakteristieken en tendensen van Usshers Augustinusreceptie worden behandeld (par. 2.3).

2.2. Integrale analyse Augustinusreceptie

Het descensus-hoofdstuk vormt, met 126 pagina's, het grootste deel van het 527 pagina's tellende werk. In het hoofdstuk maakt Ussher vrijwel geen gebruik van structurelementen, zoals tussenkopjes of paragraaftitels. Dit resulteert in een grote, doorlopende tekst, met enkel ingesprongen regels bij nieuwe alinea's. Voor de structuur van de tekst is de lezer hoofdzakelijk aangewezen op het volgen van Usshers argumentatielijn. Deze komt naar voren in de veelal beknopte opmerkingen tussen de citaten en vertalingen door. In combinatie met Usshers grootschalige uitweidingen en nuanceringen vraagt dit veel van de lezer. Ussher lijkt zich hier bewust van aan het einde van het hoofdstuk. Hij vermoedt dat zijn behandeling van de nederdaling ter helle te ingewikkeld is om te volgen voor de "common people."¹²¹ Daarnaast verontschuldigt hij zich tegenover de lezer voor de lengte van het hoofdstuk; het was groter geworden dan in eerste instantie voorgenomen.¹²² In het *Reply* gaat Malone hier spottend op in, "And what wonder when he himselfe strayeth so far from himselfe, that he altogether forgetteth whither he tendeth, and what he hath in hand."¹²³

Om toch duidelijkheid te scheppen, is hieronder – op basis van de argumentatielijn – een paragraafindeling gemaakt:

1. Nederdaling ter helle en de *Challenge* (pp. 253-255)
2. Dogmageschiedenis: de hel als rustplaats voor de patriarchen (pp. 255-271)
3. Christus in het diepste deel van de hel (pp. 271-277)
4. Visies op 1 Petrus 3:19-20 (pp. 277-281)
5. Het Credo (pp. 281-286)
6. De term 'hel' (pp. 286-371)
  - a. Hades als 'graf' (pp. 289-326)
  - b. Hades als 'verblijfplaats van de zielen van gestorvenen' (pp. 326-356)
  - c. Hades als doodstaat: 'scheiding van lichaam en ziel' (pp. 356-371)
7. Consensus en discensus (pp. 371-76)
8. Conclusie (pp. 376-77)

Hieronder zullen de verschillende paragrafen verder worden toegelicht. Het doel is om hiermee zowel de rode draad van het hoofdstuk uit te lichten als context te bieden bij de Augustinusverwijzingen.¹²⁴

---

¹²¹ Ussher, *Answer*, 375-76.

¹²² Ussher, *Answer*, 376-77.

¹²³ Malone, *Reply*, 514.

¹²⁴ Vanwege de grootte van Usshers hoofdstuk zullen bepaalde onderdelen, die weinig betekenen voor de rode draad en Augustinusreceptie, beknopt behandeld of buitenwege worden gelaten.

1) Nederdaling ter helle en de Challenge

Ussher begint het hoofdstuk door een deel van Malone's *Challenge* te herhalen, "that there is Limbus Patrum, but that our Saviour also descended into Hell, to deliver the ancient Fathers of the Old Testament; because before his Passions none ever entred into Heaven."¹²⁵ Vervolgens bekritiseert hij deze stellinginname. In dit kader verwijst Ussher voor het eerst naar Augustinus. De Rooms-Katholieke Kerk belijdt, zoals onder andere uit de *Challenge* blijkt, dat Christus afdaalde naar de hel om de vaders uit het *limbus patrum* (d.i. schoot van Abraham) te bevrijden.¹²⁶ Met verwijzing naar Augustinus werpt Ussher tegen dat het een inconsistente visie is. In *Epistula* 164 wordt namelijk ontkent dat de schoot van Abraham een deel van de hel (*aliqua pars inferorum*) is.¹²⁷ De nederdaling ter helle om de vaders uit de schoot van Abraham te bevrijden, is daarmee alsof "Caesar made a voyage into Brittain, to set his friends at libertie in Greece."¹²⁸

2) Dogmageschiedenis: de hel als rustplaats voor de patriarchen

Ussher gaat verder met een historisch onderzoek. Hij schrijft de rooms-katholieke interpretatie van de *sinus Abrahae* – als rustplaats voor vaders in de hel – toe aan Marcion. Na Adamantius en Tertullianus zou ook Augustinus zich daartegen verzet hebben in *Epistula* 164.¹²⁹ Hij vervolgt door Bellarminus' "exceeding partiall dealing" van deze brief te bespreken. Bellarminus ziet een ontwikkeling in Augustinus' denken. In *Epistula* 164 twijfelde hij nog of de schoot van Abraham in de hel was. In *De Civitate Dei* (20.15) is deze twijfel weg en stemt hij net als de andere vaders in met deze visie.¹³⁰

Ussher betwist de ontwikkelingsgang die Bellarminus ziet. In *Epistula* 164, waar hij zou twijfelen, leidt Augustinus zijn visie in met de woorden "satis ut opinor, appareat." In de *Civitate Dei*, waar Augustinus met zekerheid zou spreken, wordt zijn visie ingeleid met de woorden "Si enim non absurde credi videtur." Ussher lijkt het een willekeurig onderscheid te vinden en leest in beide uitspraken een bepaalde terughoudendheid.¹³¹ Hij stelt,

The truth is: *S. Augustin* in handling this question discovereth himselfe to be neyther of the Jesuits temper nor beleefe. He esteemed not this to be such an article of faith, that they who agreed therein must needs be held to be of different religions: as he doth modestly propound the reasons which induced him to think that *Abrahams* bosome was no member of Hell; so doth he not lightly reject the opinion of those that thought otherwise, but leaveth it still as a disputable point.¹³²

Augustinus wordt hier enerzijds door Ussher neergezet als terughoudend en ruimte gevend voor meningsverschil. Anderzijds zou Augustinus geen voorkeur hebben voor de rooms-

---

¹²⁵ Ussher, *Answer*, 252-53.

¹²⁶ Cf. hfdst. 1.2.3.

¹²⁷ Ussher, *Answer*, 253-54; Aug. *ep.* 164.3.7.

¹²⁸ Ussher, *Answer*, 254.

¹²⁹ Ussher, *Answer*, 255-57.

¹³⁰ Ussher, *Answer*, 257; Robertus Bellarminus, *Opera omnia*, vol. 1, *De controversiis Christianae fidei adversus huius temporis haereticos* (Napels: Josephum Giuliano, 1836), 278.

¹³¹ Ussher, *Answer*, 258; Aug. *ep.* 164.3.7; Aug. *civ.* 20.15.

¹³² Ussher, *Answer*, 258-59.

katholieke positie. Deze accenten komen terug in de daaropvolgende Augustinuscitaten en vertalingen, die Ussher ter onderbouwing opsomt.¹³³

3) *Christus in het diepste deel van de hel*

In dit gedeelte wordt Augustinus opnieuw vanuit polemische motivatie geciteerd. Ussher somt verschillende kerkvaders op, die zouden stellen dat Christus naar de “lowermost hell” afdaalde; een positie die in strijd is met de rooms-katholieke leer. Ussher citeert en vertaalt achtereenvolgens drie passages waarin Augustinus schrijft over Christus’ afdaling naar de plaats waar zondaars worden gestraft en gepijnigd.¹³⁴

Met het vierde, daaropvolgende, citaat biedt Ussher achtergrondinformatie bij een discussie die in Augustinus’ tijd speelde. Hij schrijft, “Thus did S. *Augustine* write unto *Evodias*, who inquired of him; *whether our Saviour loosed all from thence, and emptied Hell?* which was in those dayes a great question.”¹³⁵ Deze historische contextualisatie is voor Ussher het aanknopingspunt om verschillende vroegkerkelijke visies te benoemen over de kwestie wat Christus bij de nederdaling ter helle deed of bewerkte. Hierbij wordt ook verwezen naar Augustinus’ veroordeling van de visie dat alle mensen bij de nederdaling uit de hel zouden worden bevrijd.¹³⁶ Door deze historische verhandeling loopt opnieuw een polemische rode draad: de kerkvaders stelden, ondanks hun wisselende visies, dat Christus wel degelijk was afgedaald naar het diepste deel van de hel; de implicatie is dat zij in ieder geval eensgezind waren in het aspect van hun visie dat in strijd is met de rooms-katholieke leer.¹³⁷

4) *Visies op 1 Petrus 3:19-20*

Vervolgens behandelt Ussher een van de meest prominente Schriftplaatsen voor het descensus-artikel. Hij stelt, “But touching the wordes of S. *Peter* is the maine doubt: whether they are to bee referred unto *Christs* preaching by the ministerie of *Noë* unto the world of the ungodly; or unto his owne immediate preaching to the spirits in Hell after his death upon the Crosse.”¹³⁸

Voor de eerstgenoemde opvatting verwijst hij onder andere naar Augustinus’ *Epistula* 164.¹³⁹ Ussher ziet diens visie ook terug bij Thomas van Aquino en de Tridentijnse theoloog Diogo de Paiva de Andrade (1528–1575), “which accordeth fully with that interpretation of S. *Peters* words, which is delivered by the learned of our side.”¹⁴⁰ De tweede visie wordt volgens Ussher verwoord in “diverse apocryphall scriptures and traditions” in de Vroege Kerk.¹⁴¹

---

¹³³ Ussher, *Answer*, 259-60; Aug. *ep.* 187.2.6; Aug. *en. Ps.* 85.18; Aug. *Gn. litt.* 12.33.63, 64, 65; Aug. *qu. eu.* 2.38.1.

¹³⁴ Ussher, *Answer*, 273-74. Aug. *Gn. litt.* 12.33.63, 66; Aug. *ep.* 164.3.8.

¹³⁵ Ussher, *Answer*, 274; Aug. *ep.* 164.2.5, 4.11.

¹³⁶ Ussher, *Answer*, 276; Aug. *haer.* 79.

¹³⁷ Cf. Ussher, *Answer*, 274-277.

¹³⁸ Ussher, *Answer*, 277-78.

¹³⁹ Ussher, *Answer*, 279; Aug. *ep.* 164.5.15, 6.18. Cf. de toelichting op *Epistula* 164 in hfdst. 1.2.

¹⁴⁰ Ussher, *Answer*, 279-80.

¹⁴¹ Ussher, *Answer*, 280.

Door te stellen dat zowel de kerkvaders, protestanten als rooms-katholieken de eerste visie aanhangen, geeft Ussher aan dat voor de uitleg van de nederdaling ter helle geen redelijk beroep kan worden gedaan op 1 Petrus 3:19-20.

5) *Het Credo*

“The tradition that of all others deserveth greatest consideration,” stelt Ussher, “is the article of the Creed touching Christs descent into Hell.”¹⁴² Eerst gaat hij in op de herkomst van het descensus-artikel. Ussher merkt op dat de geloofsbelijdenissen van Nicea en Constantinopel het artikel niet noemen. Aangezien de kerkvaders geen onderdeel uit het *Apostolicum* zouden weglaten, concludeert Ussher dat het descensus-artikel geen onderdeel uitmaakte van het toenmalige Credo. Dit onderbouwt hij met verwijzing naar Rufinus. De laatstgenoemde stelde dat de oosterse kerken het artikel niet kenden. De nederdaling ter helle kwam, volgens Rufinus, voor het eerst voor in het Aquiliaanse Credo. Ussher acht het onzeker of meer kerken hierin volgden voor 500 AD.¹⁴³ Voor deze conclusie laat hij een aantal verwijzingen naar Augustinus meewegen. Met verwijzing naar Bellarminus stelt Ussher vast dat Augustinus het artikel niet noemde in *De fide et symbolo liber unus* en *De symbolo ad catechumenos*.¹⁴⁴ Daarnaast vermeldt hij dat vier van de zes *Sermones de Tempore* het artikel wel noemen. Ussher merkt echter op dat zowel de auteurs als de publicatiedatum van deze preken onbekend zijn. Daardoor draagt het weinig bij aan inzicht in de periode voor 500 AD.¹⁴⁵

Ondanks de latere toevoeging van het descensus-artikel pleit Ussher ervoor om het te behouden. De inhoud gaat immers terug op de Schrift. Net zoals Augustinus, citeert Ussher daarvoor de volgende tekst: “*Thou shalt not leave my soule in Hell*” (Ps. 16:10; Hand. 2:27, 31). Ook neemt hij Augustinus’ gevolgtrekking over, namelijk: “*Who therefore but an Infidell will denie that Christ was in Hell?*”¹⁴⁶

Hoewel protestanten en katholieken het volgens Ussher eens zijn over het behoud van het artikel, verschillen zij in de interpretatie ervan. Hij verwoordt de rooms-katholieke positie als volgt, “The common exposition which the *Romish* Divines give thereof, is this: that by *Hell* is here understood, not that place wherein wicked are tormented, but the bosome of *Abraham*, wherein the godly Fathers of the Old Testament rested; for whose deliverie from thence they say our Saviour tooke his journey thither.”¹⁴⁷ Augustinus spreekt deze visie echter tegen, aldus Ussher. Ter onderbouwing biedt hij twee citaten uit de brief aan Evodius, die als volgt worden samengevat: “[Augustine] could finde the name of Hell no where given unto that place wherein the soules of the righteous did rest.”¹⁴⁸

6) *De term ‘hel’*

Het gedeelte over de term ‘hel’ behelst met 86 pagina’s ruim twee derde van het hoofdstuk. Ussher wil meer duidelijkheid verschaffen over het descensus-artikel door de

¹⁴² Ussher, *Answer*, 281.

¹⁴³ Ussher, *Answer*, 281-84.

¹⁴⁴ Ussher, *Answer*, 284; Bellarminus, *De controversiis*, 271.

¹⁴⁵ Ussher, *Answer*, 284.

¹⁴⁶ Ussher, *Answer*, 285; Aug. *ep.* 164.2.3.

¹⁴⁷ Ussher, *Answer*, 285-86.

¹⁴⁸ Ussher, *Answer*, 286; Aug. *ep.* 164.3.7, 8.

betekenis van de term ‘hel’ verder uit te diepen. Hij herleidt het Engelse woord “Hell” tot termen uit het Hebreeuws (*sheol*), Grieks (*hades*) en Oudgermaans (*hil*).¹⁴⁹ Ussher merkt echter op dat in de kerk de term voor ‘hel’ (Gr. *hades*; Lat. *infernus*) niet alleen “the place of torment” betekende, maar ook een bredere betekenis kon hebben.¹⁵⁰ Deze stelling onderbouwt hij met een verwijzing naar Augustinus: “The name of Hell is variously put in Scriptures [sic], and in many meanings, according as the sense of the things which are entreated of doth require.”¹⁵¹ De rest van deze paragraaf (83 pagina’s) bestaat uit een uiteenzetting over de drie betekenissen van de term “Hell.”

Voor hedendaagse lezers is het opvallend dat Ussher de Griekse term *hades* als uitgangspunt neemt voor deze verhandeling. Griekse vormen van het Credo verwoordden het descensus-artikel doorgaans als *κατελθόντα εἰς τὰ κατώτατα*.¹⁵² In Usshers context waren versies met de term *hades* echter gebruikelijk. Later ontdekte hij een variatie met *κατόματα*. In het *Answer* van 1631 plaatste Ussher een toevoeging waarin hij beide termen benoemt.¹⁵³

Bij zijn toelichting op de drie betekenissen van “hell” citeert Ussher ter onderbouwing en illustratie vele kerkvaders, filosofen en rabbijnen. Hij vat het als volgt samen,

Now as the common condition of the dead is considerable three maner of ways, eyther in respect of the body separated from the soule, or of the soule separated from the bodie, or of the whole man indefinitely considered in this state of separation: so do we finde the word *Hâdes* (which by the Latins is rendred *infernus* or *infernus*, and by the English, *Hell*) to be applied by the ancient Greek interpreters of the old Testament to the common state and place of the bodie severed from the soule, by the heathen Greekes to the common state and place of the soule severed from the bodie, and by both of them to the common state of the dead, and the place proportionably correspondent to that state of dissolution. And so Doctors of the Church, speaking in the same language which they learned both from sacred and the forraine writers, are accordingly found to take the word in these three several significations.¹⁵⁴

Hieronder wordt bij de verhandeling over de drie termen van de hel enkel ingegaan op de gedeelten waarin naar Augustinus verwezen wordt.

6a) *Hades als ‘graf’*

De Rooms-Katholieke Kerk had zich na het Concilie van Trente expliciet uitgesproken tegen de visie dat ‘hel’ in het descensus-artikel opgevat kan worden als ‘graf’.¹⁵⁵ Een van de Bijbelteksten die hierbij een rol speelde, was Handelingen 2:27. Deze passage luidt in de Vulgaat als volgt, “quoniam non derelinques animam meam in inferno neque dabis Sanctum

---

¹⁴⁹ Ussher, *Answer*, 286-87.

¹⁵⁰ Ussher, *Answer*, 287-88.

¹⁵¹ Ussher, *Answer*, 287-88; Aug. *qu.* 4.29.

¹⁵² Philip Schaff, *The Creeds of Christendom with a History and Critical Notes*, vol. 2, *The Greek and Latin Creeds with Translations* (New York, NY: Harper and Row, 1919), 45-46.

¹⁵³ Ussher, *Answer* (1631), 311. Deze verwijzing laat zien dat de manuscriptvondst, waar zijn invloedrijke werk *De Romanae Ecclesiae Symbolo* (1647) op gebaseerd was, tenminste 15 jaar voorafging aan de publicatie van dat werk. Ussher, *WWJU*, 7:297-342.

¹⁵⁴ Ussher, *Answer*, 288-89.

¹⁵⁵ Cf. hfdst. 1.2.3.

tuum videre corruptionem.”¹⁵⁶ Volgens Theodoor Beza (1519–1605) verwijzen “animam” en “inferno” respectievelijk naar ‘lichaam’ en ‘graf’. De tekst moet volgens hem gelezen worden als “non dereliques cadaver meum in sepul[chrum].”¹⁵⁷ Een van de bewijsteksten die Beza voor een dergelijke metonymie aandraagt is Leviticus 21:1, waar in de Hebreeuwse Bijbel met שָׂרָף (LXX: ψυχή) wordt verwezen naar een dood lichaam.¹⁵⁸ Robertus Bellarminus bekritiseert echter deze redenatie: ψυχή wijst in Handelingen 2:27 alleen naar de ziel.¹⁵⁹ Ussher neemt het vervolgens op voor Beza. Handelingen 2:27 is, zo stelt Ussher, een citaat van Psalm 16:10. De psalm noemt de term שָׂרָף en de Septuaginta vertaalt het met ψυχή. Leviticus 21:1 en Psalm 16:10 gebruiken kortom dezelfde termen. Als in Leviticus 21:1 metonymie voorkomt, dan is deze stijlfiguur in Psalm 16:10 (en bijgevolg Handelingen 2:27) ook een interpretatiemogelijkheid. Om de metonymie van Leviticus 21:1 te onderbouwen verwijst Ussher naar een brief van Augustinus, waarin deze tekst als voorbeeld van het stijlfiguur wordt genoemd.¹⁶⁰

Verderop in deze subparagraaf wordt verwezen naar het pseudo-Augustinse werk *Oratio contra Judaeos, Paganos, et Arianos*, waarvan Ussher het Augustijnse auteurschap niet lijkt te betwijfelen. Hij schrijft,

For which, that place in S. Augustine is worth the consideration. Did not the Hells (or, the Grave) give testimony unto Christ, when loosing their power, they reserved Lazarus (whom they had received to dissolve) for foure dayes together; that they might restore him safe againe, when they did heare the voyce of their Lord commanding it? where you may observe an Hell appointed for the dissolution of dead mens bodies: the descending into which (according to Ruffinus his note) differeth little or nothing from the descending into the Grave.¹⁶¹

Met de interpolatie en toelichting benadrukt Ussher hoe het citaat zijn betoogtrant in deze subparagraaf ondersteunt. De implicatie is dat Augustinus ook de term ‘hel’ gebruikte in de betekenis van ‘graf’.

Het volgende Augustinuscitaat gaat over de opvatting dat Christus, na de nederdaling, ook een aantal oudtestamentische heiligen uit het graf bevrijdde (cf. Mat. 27:52-53). Ussher leidt deze sectie als volgt in, "Neyther is it any whit strange unto them that are conversant in the writings of the ancient Doctors, to heare that our Saviour by his buriall descended into Hell, spoyled Hell, and brought away both his owne body and the bodies of the Saints from

---

¹⁵⁶ Robert Weber en Roger Gryson, reds., *Biblia Sacra Vulgata: Editio Quinta* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2007), Hand. 2:27. Deze lezing komt ook voor in de toenmalige edities, zoals bijvoorbeeld de *Vulgata Clementina* (1592).

¹⁵⁷ Theodorus Beza, *Annotationes maiores in Novum DN. Nostri Jesu Christi Testamentum* [...] (Genève: Jérémie des Planches, 1591), 460.

¹⁵⁸ Beza, *Annotationes*, 459.

¹⁵⁹ Bellarminus, *De controversiis*, 279.

¹⁶⁰ Ussher, *Answer*, 305-8; *Aug. ep.* 190.5.19.

¹⁶¹ Ussher, *Answer*, 311-12. Pseudo-Augustinus, *Contra Judaeos, Paganos, et Arianos* 17 (Migne, *PL* 42.1127). Voor meer over dit pseudo-Augustinse werk, zie David Vopřada, “Quodvultdeus’ Sermons on the Creed: A Reassessment of His Polemics Against the Jews, Pagans, and Arians,” *Vox Patrum* 37, nr. 68 (2017): 355-369.

Hell."¹⁶² Hij stelt dat de kerkvaders tenminste twee personen noemden, die met Christus uit het graf verrezen, namelijk Adam en Job.¹⁶³ Hij schrijft,

*Touching Adam, S. Augustine affirmeth that the whole Church almost did consent, that Christ loosed him in Hell. which we are to beleeve (saith he) that shee did not vainely beleeve, whencesoever this tradition came; although no expresse authoritie of the Canonically Scriptures be produced for it. The onely place which he could thinke off that seemed to look this way, was that in the beginning of the tenth Chapter of the booke of Wisdome: Shee kept him who was the first formed father of the world, when hee was created alone, and brought him out of his sinne.*¹⁶⁴

Dit Augustinuscitaat moet voor Ussher complex zijn geweest. In de eerste plaats neemt Augustinus deze visie aan op basis van het getuigenis van de kerk, zonder dat hier vanuit de Schrift directe aanleiding voor is. Hoewel Ussher het onbenoemd laat, staat deze visie ten aanzien van schrift en traditie op spanning met het protestantisme.¹⁶⁵ Bovendien is de passage (Wijsheid 10:1-2), die het meest in de buurt komt van de genoemde opvatting, voor Ussher geen onderdeel van de canon. Ussher had, gezien zijn visie op de kerkvaders, deze uitspraak van Augustinus naast zich neer kunnen leggen. In het eerste hoofdstuk van het *Answer* gaf hij immers aan dat de kerk op aarde, de Vroege Kerk inbegrepen, onderhevig is aan “ignorances and infirmities”; enkel de Schrift is vrij van “all suspicion of error.”¹⁶⁶ Toch blijkt Ussher de behoefte te hebben om Augustinus’ uitspraak als volgt te rechtvaardigen.

In de “old edition” van de Vulgaat is de tekst uit Wijsheid uitgebreid met de woorden “*Et eduxit illum de limo terrae,*” wat Ussher vertaalt als “*and brought him out of the claye of the earth.*”¹⁶⁷ Het “*limus terrae*” relateert hij vervolgens aan het Arabische “*al-tharai.*” Deze Arabische uitspraak is volgens Ussher verwant met het Hebreeuwse *sheol*, wat verwijst naar ‘hel’ of ‘graf’. Via het Arabisch en Hebreeuws kan de Latijnse tekst van Wijsheid (in uitgebreide versie) alsnog geïnterpreteerd worden als “the raising of *Adams* body out of the earth wherein hee lay buried. [...] [T]he bringing of *Adam* out of the Hell of the Grave.”¹⁶⁸

Met deze toelichting komt Augustinus’ tekst, in Usshers optiek, alsnog overeen met de waarheid. Usshers uitlegwijze vertoont daarmee overeenkomst met het middeleeuwse *exponere reverenter*.¹⁶⁹

6b) Hades als ‘verblijfplaats van de zielen van gestorvenen’

Een van de vraagstukken die Ussher in dit deel aanstipt is de specifieke plaats of locatie (“sphericall places”) waar de zielen van de gestorvenen zich bevinden. Hij benoemt verschillende visies, bijvoorbeeld van filosofen uit de oudheid. Sommigen denken dat deze onderwereld (*hades*) op de maan, onder de aarde of voorbij de oceaan is. Naar aanleiding

---

¹⁶² Ussher, *Answer*, 314.

¹⁶³ Ussher, *Answer*, 322.

¹⁶⁴ Ussher, *Answer*, 323; Aug. *ep.* 164.3.6.

¹⁶⁵ Cf. Ussher, *Answer*, hfdst. 1.

¹⁶⁶ Ussher, *Answer*, 21-22.

¹⁶⁷ Ussher, *Answer*, 323(nM). In de voetnoot verwijst hij naar de bedoelde edities van de Vulgaat. De *Vulgata Clementina* (1592) had bijvoorbeeld de kortere lezing.

¹⁶⁸ Ussher, *Answer*, 324.

¹⁶⁹ Cf. L.M. de Rijk, *Middeleeuwse wijsbegeerte: Traditie en vernieuwing*, 2de dr. (Assen: Van Gorcum, 1981), 133.

hiervan gaat Ussher in op de kosmologie van de kerkvaders, welke verschilt van de zeventiende-eeuwse inzichten. Bepaalde kerkvaders – waaronder Augustinus – konden niet geloven “that which our daily navigations finde now to bee most certaine; that there should be another southerne hemisphere of the earth, inhabited by any *Antipodes*, that did walke with their feete just opposite unto ours.”¹⁷⁰ Augustinus zou deze opinie, volgens Ussher, op schriftpassages als Psalm 24:2 en 136:6 gebaseerd hebben.¹⁷¹

Uiteindelijk stelt Ussher na vele verwijzingen vast dat de kerkvaders verschillend dachten over de verblijfplaats van de zielen; ze konden er geen uitsluitel over geven.¹⁷² Deze conclusie past in Usshers betoogtrant: veel nuance met als uitkomst een gebrek aan vroegkerkelijke eenduidigheid. Aan het einde het hoofdstuk zal hij hierop teruggrijpen.

Hetzelfde motief komt voor in het vervolg van de subparagraaf. Hij benoemt het verschil tussen de discussiepunten van de (Post-)Reformatie en die van Augustinus’ tijd. In Usshers context speelde de vraag of iemand meteen naar de hemel zou gaan of eerst naar het vagevuur. Bij Augustinus speelde andere ‘grote vragen’. In de eerste plaats vroeg men zich af of gestorvenen meteen in de “everlasting tabernacles” werden ontvangen of pas bij de algemene opstanding en het laatste oordeel. De tweede vraag was of iedereen – zowel goede als slechte mensen – naar de hel zou gaan.¹⁷³ Augustinus geeft, volgens Ussher, het volgende antwoord: “*Of Hell neyther have I had any experience as yet, nor you: and peradventure there shall be another way, and by Hell it shall not be. For these things are uncertaine.*”¹⁷⁴ Ussher stelt vervolgens dat de vragen en verschillen in Augustinus’ tijd niet groter waren dan in de (Post-)Reformatie. De implicatie is dat het terughoudende antwoord van Augustinus’ ook in Usshers context raadzaam zou zijn.¹⁷⁵

6c) *Hades als doodstaat: ‘scheiding van lichaam en ziel’*

Ussher maakt onderscheid tussen de dood en *hades*. Het eerstgenoemde betreft de scheiding tussen lichaam en ziel op het moment van overlijden. *Hades* is de voortdoring van deze scheiding, die van de sterfdag duurt tot de opstandingsdag.

Ussher licht dit verder toe met behulp van drie termen: (1) *natus*, (2) *denatus*, (3) *renatus*. De periode tussen 1 en 2 is het leven. Tussen 2 en 3 is de doodstaat (*hades*). Hij noemt punt 1 ook wel “*generation*” en punt 3 “*regeneration*.” De keuze voor de laatstgenoemde term onderbouwt hij door te verwijzen naar Augustinus.¹⁷⁶

7) *Consensus en discensus*

Na zijn uitgebreide behandeling van de verschillende betekenissen van het woord ‘hel’ maakt Ussher de balans op. De drie betekenissen van *hades* betreft hij op de dood en opstanding van Christus. Dit zijn punten waar, aldus Ussher, alle christenen het over eens zijn: “*His dead body, though free from corruption, yet did descend into the place of corruption, as other bodies doe. His soule, being separated from his body, departed hence into the other*

¹⁷⁰ Ussher, *Answer*, 337; Aug. *civ.* 9.

¹⁷¹ Ussher, *Answer*, 338. Aug. *qu.* 1.132.

¹⁷² Ussher, *Answer*, 343.

¹⁷³ Ussher, *Answer*, 343-44; Aug. *qu. eu.* 2.38.3; Aug. *qu.* 1.126, 142.

¹⁷⁴ Ussher, *Answer*, 344-45; Aug. *en. Ps.* 85.17.

¹⁷⁵ Ussher, *Answer*, 345.

¹⁷⁶ Ussher, *Answer*, 366-67. De paginanummering wijkt af door een drukfout (348-49 behoort 366-67 te zijn); Aug. *c. ep. Pel.* 3.3.5.

world, as all other mens soules in that case use to doe. *He went unto the dead, and remained for a time in the state of death*, as other men do.”¹⁷⁷ Ook is volgens Ussher consensus over het feit dat Christus – ten minste “in a virtuall maner” – afdaalde naar de hel (*infernus damnatorum*).¹⁷⁸ Met “virtuall maner” (Lat. *virtualiter*) doelt Ussher op het effect van Christus’ passie op de hel, bijvoorbeeld door het overwinnen van de duivel.¹⁷⁹ Deze consensusuitspraak onderbouwt hij door naar Augustinus te verwijzen.¹⁸⁰

Ussher geeft aan dat deze overwinning op de hel wisselend wordt toegeschreven aan de kruisdood, *descensus Christi* of opstanding. Hij schetst ook verschillende visies op het effect van deze overwinning. Volgens sommigen resulteerde deze overwinning in de bevrijding van de oudtestamentische vaders. Anderen stellen dat door Christus’ overwinning mensen van de hel bevrijd zijn, die daar nooit geweest zijn maar anders wel heen moesten. Voor deze laatste visie verwijst hij naar Augustinus.¹⁸¹

De meningsverschillen ontstaan, kortom, rondom de “*maner*” en “*meanes*” van Christus’ hellevaart. Voor wat betreft de “*maner*” waarop Christus zijn volk uit de hel verlost, worden twee distincties genoemd. Sommigen stellen dat Christus “by way of *prevention*” verlost. Dat betekent dat Christus voorkwam dat zijn mensen daar terechtwamen. Anderen betogen dat Christus’ redding uit de hel “by way of *subvention*” plaatsvond; Christus hielp de mensen die zich destijds in de hel bevonden. Qua “*meanes*” van de nederdaling ter helle noemt Ussher twee verschillende kwesties. In de eerste plaats verschillen de meningen over de vraag in welke hoedanigheid Christus’ redding bij de hellevaart werd bewerkstelligd (menselijke, goddelijke of beide naturen). Ten tweede is het de vraag of deze redding het resultaat is van zijn lijden, dood, begrafenis en opstanding, of “by the reall descending into the place wherein mens soules were kept imprisoned.”¹⁸²

Daarna vervolgt Ussher door te stellen dat deze discussie over het *descensus*-artikel het begrip van de gewone mens (“*common people*”) te boven gaat. Het vraagt immers om kennis van talen en wetenschap. Hij vermoedt daarom dat zijn lezers hem niet meer kunnen volgen.¹⁸³

8) *Conclusie*

Aan het einde van het hoofdstuk kaart Ussher de vraag aan of de verblijfplaats van Christus’ ziel, tussen zijn kruisdood en opstanding, onderdeel van de *regula fidei* zou moeten zijn. Met een verwijzing naar Augustinus stelt hij dat de *regula fidei* alleen waarheden mag bevatten die algemeen aanvaard zijn onder alle ware christenen.¹⁸⁴ Daarom zou het *descensus*-artikel, met een algemene interpretatie, als onderdeel van de geloofsregel beschouwd kunnen worden. Het artikel wordt dan als volgt gelezen: “that he went to the dead, and continued in

---

¹⁷⁷ Ussher, *Answer*, 371.

¹⁷⁸ Ussher, *Answer*, 372.

¹⁷⁹ Ussher, *Answer*, 372-74. Cf. *DLGTT*, s.v. “*virtualiter*.”

¹⁸⁰ Ussher, *Answer*, 372. Aug. *civ.* 16.5; Aug. *SdT* 70.

¹⁸¹ Ussher, *Answer*, 373; Aug. *en. Ps.* 85.18.

¹⁸² Ussher, *Answer*, 374.

¹⁸³ Ussher, *Answer*, 376.

¹⁸⁴ Ussher, *Answer*, 376; Aug. *ep.* 187.8.29.

the state of death untill the time of his Resurrection.”¹⁸⁵ Maar specifiekere interpretaties van het artikel moeten open worden gelaten voor verdere discussie. Bijvoorbeeld als het gaat om de vraag waar de ziel van Christus heenging (schoot van Abraham, hel der verdoemden, et cetera). Hij concludeert, “In the articles of our faith common agreement must bee required: which wee are sure is more likely to be found in the generall, than in the particular.”¹⁸⁶ Ussher stelt dat zijn hoofdstuk langer is geworden om dit laatste aan te tonen; wat van belang is, aangezien de vrede en eenheid van de kerk daarmee op het spel staan.¹⁸⁷

2.3 Analyse hoofdlijnen Augustinusreceptie

In het bovenstaande deel zijn de verschillende Augustinusverwijzingen geduid aan de hand van hun plaats binnen het hoofdstuk. Daarin bestrijdt Ussher – met behulp van zijn directe en brede kennis van kerkvaderliteratuur – enerzijds de rooms-katholieke visie, terwijl hij anderzijds ruimte wil laten voor verschillende opvattingen. Deze rode draad van het hoofdstuk correspondeert met de karakteristieken en tendensen van zijn Augustinusreceptie. De Augustinusverwijzingen worden namelijk ingezet voor: 1) polemië, 2) irenische doeleinden en 3) historisch-theologische ondersteuning. Soms lopen deze categorieën in elkaar over. Hieronder wordt dieper ingegaan op deze tendensen, waarbij verbanden worden gelegd naar Usshers biografische, theologische en kerkelijke context.

Polemië

Ussher interpreteert Augustinus op de volgende manier als polemië tegen rooms-katholieke opvattingen. Augustinus:

- stelde dat de schoot van Abraham geen onderdeel van de hel was;
- verzette zich tegen de opvatting dat de hel een plaats is waar de zielen van de rechtvaardigen rustten;
- geloofde dat Christus neerdaalde tot het diepste deel van de hel;
- interpreteerde 1 Petrus 3:19-20 op een manier waarop het niet meer fungeerde als onderbouwing voor de nederdaling ter helle;
- ondersteunt met zijn werken de visie dat *hades* geïnterpreteerd kan worden als ‘graf’.

Dat Ussher naar Augustinus verwijst voor polemische doeleinden, lag gezien de opzet van het *Answer* in de lijn der verwachting. Daarnaast is polemië een drijvende motivatie geweest voor een aanzienlijk deel van zijn kerkvaderonderzoek.¹⁸⁸ Het was eveneens de polemië die hem aanzette tot lezing van de primaire bronnen. Nicholas Bernard verhaalt dat Ussher voor het behalen van zijn BA het werk *A Fortresse of the Faith* (1565) van Thomas Stapleton las. Daarin beargumenteert Stapleton dat de Rooms-Katholieke Kerk, zowel historisch als theologisch, een ononderbroken voortzetting vormt van de apostolische kerk. Ussher vermoedde echter dat Stapleton de citaten naar diens eigen hand zette. Daarom besloot

---

¹⁸⁵ Ussher, *Answer*, 376.

¹⁸⁶ Ussher, *Answer*, 376.

¹⁸⁷ Ussher, *Answer*, 376-77.

¹⁸⁸ Cf. Ussher, *Gravissimae questionis de Ecclesiarum Christianarum* (1613), in *WWJU*, 2:1-413; *A Discourse of the Religion anciëntly professed by the Irish* (2de dr., 1631), in *WWJU*, 4:235-383.

hij om het gehele kerkvadercorpus te gaan doorlezen. Ussher begon op zijn twintigste en slaagde in zijn voornemen op zijn achtendertigste.¹⁸⁹

Irenische doeleinden

Aan het begin van het hoofdstuk lijkt Usshers polemische insteek sterker naar voren te komen. Maar naar gelang het hoofdstuk vordert, komt een (wat ik noem) ‘irenische toonzetting’ naar voren, die ook doorklinkt in zijn Augustinusreceptie.¹⁹⁰ Hij biedt bij de verschillende onderwerpen die aan bod komen veel nuance, twijfel en discussiepunten. Steeds klinkt door dat de kerkvaders niet eenduidig zijn in hun opvattingen. Aan het einde van het hoofdstuk zoekt hij de consensus en oppert bij specifiekere interpretaties van het leerstuk voor interpretatieruimte. Bovendien neemt hij – naast de vermeende universele consensus over het descensus-artikel – geen eigen standpunt in. Ussher lijkt, met andere woorden, een bepaalde balans te zoeken tussen enerzijds het bekritisieren van de rooms-katholieke visie en anderzijds het bieden van ruimte voor verschillende opvattingen. Deze benadering komt ook tot uitdrukking in zijn Augustinusreceptie. Verschillende verwijzingen laten een Augustinus zien die twijfelt, terughoudend is, geen stelling inneemt en ruimte biedt. Een eerdergenoemd citaat weerspiegelt deze bredere tendens: “[Augustine did] not lightly reject the opinion of those that thought otherwise, but leaveth it still as a disputable point.”¹⁹¹

Een dergelijke terughoudendheid valt op te midden van het *Answer*, waar Ussher in de andere hoofdstukken niet voor deze benadering kiest. De verklaring hiervoor ligt, zoals ook Malone opmerkt, in Usshers theologische en kerkelijke context.¹⁹² Het descensus-artikel was tijdens de Reformatie al uitgebreid bediscussieerd, met verschillende interpretaties als gevolg. Vanaf de jaren '90 van de zestiende-eeuw brak in Engeland echter een felle discussie uit over de *Descensus*. Kirsten Mcfarlene stelt, “The controversy over the meaning of Christ’s descent into hell was one of the most bitter debates to shake sixteenth-century England, even in a period famed for its conflicts.”¹⁹³ Het debat ontstond doordat vooraanstaande theologen in preken en geschriften elkaar bevochten op dit onderwerp. Bovendien was het niet enkel een aangelegenheid tussen theologen onderling. In 1598 bleek dat tijdens een preek van Thomas Bilson (1547–1616), de toenmalige bisschop van Worchester. Bilson betoogde dat Christus “locally” was nedergedaald tot de hel om daar zijn overwinning te verkondigen. Hiermee ging hij in tegen de dominante interpretatie, namelijk dat de *Descensus* stond voor Christus’ pijn en lijden tijdens diens leven en kruisiging. De gemoederen liepen dermate hoog op dat Bilson de preek moest onderbreken om zijn hoorders te kalmeren. Hiermee zorgde hij voor een aanzienlijke aanwakkering van de inter-protestantse polemiek rondom het descensus-artikel. Verschillende theologen namen hieraan deel, zoals de eerdergenoemde Bilson, Henry Jacob

---

¹⁸⁹ Bernard, *Life*, 33-34; Ford, *James Ussher*, 67-68; Thomas Stapleton, *A Fortresse of the Faith* [...] (Antwerpen: John Laet, 1565).

¹⁹⁰ “Irenicism, derived from the Greek word for peace, points to the efforts of church leaders seeking to minimize doctrinal difference and discover a common theological platform between different Christian traditions.” Howard Louthan, “Irenicism and Ecumenism in the Early Modern World: A Reevaluation,” *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 61 (2017): 6.

¹⁹¹ Ussher, *Answer*, 259.

¹⁹² Malone, *Reply*, 535.

¹⁹³ Mcfarlene, *Age of Controversy*, 150. Cf. Russ Leo, “Medievalism without Nostalgia: Guyon’s Swoon and the English Reformation *Descensus ad Inferos*,” *Spenser Studies* 29 (2014): 120.

(1562/3–1624), Hugh Broughton (1549–1612), Richard Parkes (geb. 1558/9) en Andrew Willet (1561/2–1612).¹⁹⁴

Met deze achtergrond lijkt het aannemelijk dat Ussher zich terughoudend en consensus-zoekend opstelde om te voorkomen dat een dergelijke discussie opnieuw zou oplaaien. Dit stelde Ussher voor een dilemma. Enerzijds moest hij zich verzetten tegen de rooms-katholieke visie, maar anderzijds wilde hij de vrede bewaren onder de protestanten. Dit was ingewikkeld aangezien de visie van de protestantse “local descent” aanhangers (bijv. Bilson) dicht bij de positie van de rooms-katholieken lag. Ussher lijkt een tussenweg te kiezen door zowel polemische als irenische accenten te leggen, wat ook doorklinkt in zijn Augustinusreceptie. Deze houding sluit aan bij zijn andere kerkhistorische verhandelingen, waarin hij ook sensitiviteit toont voor de implicaties van theologie voor kerk en politiek.¹⁹⁵

Historisch-theologische ondersteuning

De laatste categorie betreft verwijzingen waarbij beroep wordt gedaan op Augustinus voor historische contextualisatie of ter ondersteuning van Usshers eigen theologische opvatting. Ussher toont bijvoorbeeld welke debatten in de tijd van Augustinus speelde en gaat in op de vraag of het descensus-artikel onderdeel was van Augustinus’ Credo. Daarnaast verwijst hij naar Augustinus om een term (*regeneration*) te verantwoorden bij zijn eigen drievoudige schema rondom *natus-denatus-renatus*.

Usshers beroep op Augustinus voor contextualisatie ligt in lijn met zijn bredere werk. Usshers geschriften worden gekenmerkt door gevoeligheid voor de historische context van een denker of tekst. Mede hierdoor stond hij in zijn eigen tijd al bekend als prominent deskundige op het gebied van de Vroege Kerk. De grondigheid van zijn onderzoek blijkt uit de talloze primaire teksten, vertalingen en interpretaties die hij biedt. Sommige van zijn kerkhistorische inzichten hebben een tot op heden merkbare invloed gehad op het wetenschappelijk discours. Usshers onderzoek naar de authenticiteit van de Ignatiaanse brieven leidde bijvoorbeeld tot de algemene acceptatie van de “middle recension,” een consensus die tot op heden staat.¹⁹⁶ Bovendien formuleerde Ussher met zijn onderzoek naar het Credo vermoedens die ruim tweehonderd jaar later zouden uitgroeien tot een gangbare visie.¹⁹⁷ Ook voorzag Ussher vrijwel eigenhandig in een protestantse Ierse geschiedenis, die invloedrijk zou blijven tot in de twintigste eeuw.¹⁹⁸

In het volgende hoofdstuk wordt stilgestaan bij de Augustinusreceptie van William Malone. Daarbij zal ook teruggegrepen worden op de inzichten uit dit hoofdstuk, aangezien Malone onder andere reageert op Usshers Augustinusinterpretatie.

---

¹⁹⁴ Mcfarlene, *Age of Controversy*, 154-64; Leo, “Without Nostalgia,” 113-23, 138.

¹⁹⁵ Cf. Ford, *James Ussher*, 126-27. Ussher worstelt bijvoorbeeld in zijn *Discourse* (2de dr., 1631) met de theologische en politieke gevolgen van zijn duiding van de bul *Laudabiliter*.

¹⁹⁶ Ussher legde de basis voor de authenticiteit van de *middle recension* (d.i. de zeven authentieke brieven van Ignatius). *Strictu sensu* beschouwde Ussher zes van deze brieven als authentiek. Hij twijfelde namelijk aan de authenticiteit van de *Brief aan Polycarpus*. Niettemin wordt Ussher tot op heden geëerd om zijn baanbrekend onderzoek. James Ussher, *Polycarpi et Ignatii epistolae* (Oxford: Leonardus Lichfield, 1644); Ford, *James Ussher*, 237-38; Paul Foster, “The Epistles of Ignatius of Antioch,” in *The Writings of the Apostolic Fathers*, onder redactie van Paul Foster (Londen: T&T Clark, 2007), 82-83.

¹⁹⁷ Zie hfdst. 1.2.1.

¹⁹⁸ Voor meer hierover, zie: Ford, *James Ussher*, 119-129; Alan Ford, “Shaping History,” 19-35; Alan Ford, “The Protestant History of the Irish Reformation,” *Irish Quarterly Review* 106, nr. 424 (2017-2018): 448-455.

Hoofdstuk 3

Malone en Augustinus

Nadat in het vorige hoofdstuk Usshers Augustinusreceptie centraal stond, wordt in dit hoofdstuk ingegaan op Malone's *Reply*. De hoofdstukopbouw is vergelijkbaar. Eerst wordt een algemeen overzicht gegeven van de werken waar Malone naar verwijst (3.1). Vervolgens worden de verwijzingen geanalyseerd vanuit hun plaats in het *Reply* (3.2). Als laatste worden de hoofdlijnen van Malone's Augustinusreceptie verder uitgediept vanuit zijn kerkelijke en theologische context (3.3). Met oog op het vergelijkend karakter van het onderzoek zullen in de onderstaande paragrafen steeds verbanden worden gelegd met Usshers Augustinusreceptie.

3.1 Algemeen overzicht van Augustinusverwijzingen

Bij het onderstaande overzicht van de Augustinusverwijzingen in het *Reply* is dezelfde opzet gehanteerd als in het vorige hoofdstuk.

Tekst	Afkorting	Categorie			
		C/V	R	V	I/V
<i>Epistula</i> 164	<i>ep.</i>	7	5	1	6
<i>De civitate dei libri viginti duo</i>	<i>civ.</i>	1	1	2	2
<i>Epistula</i> 187	<i>ep.</i>	1	3	-	-
<i>Contra Julianum libri sex</i>	<i>c. Jul.</i>	2	-	1	-
<i>De Genesi ad litteram libri duodecim</i>	<i>Gn. litt.</i>	2	1	-	-
<i>De anima et eius origine libri quattuor</i>	<i>an. et or.</i>	1	1	-	-
* <i>Sermones de Tempore</i> 137 ¹⁹⁹	<i>SdT</i>	1	1	-	-
<i>De gratia Christi et de peccato originali libri duo</i>	<i>gr. et pecc. or.</i>	1	-	-	-
<i>De cura pro mortuis gerenda ad Paulinum episcopum liber unus</i>	<i>cura mort.</i>	1	-	-	-
<i>Sermo</i> 98	<i>s.</i>	1	-	-	-
<i>Enarrationes in Psalmos</i> 85	<i>en. Ps</i>	1	-	-	-
<i>Epistula</i> 54	<i>ep.</i>	-	1	-	-
<i>De haeresibus ad Quoduultdeum liber unus</i>	<i>haer.</i>	-	-	-	1
<i>Te Deum</i> ²⁰⁰	-	-	1	-	-

Malone verwijst in zijn hoofdstuk naar veertien (veronderstelde) werken van Augustinus. Net als Ussher, maakt hij gebruik van de *Opera omnia* van Erasmus.²⁰¹ Malone's manier van verwijzen is bovendien vergelijkbaar met die van Ussher. Hij biedt regelmatig

¹⁹⁹ Aug. *Opera omnia* 10:644-46. *Sermo* 160 in Migne, *PL* 39.2059-2061.

²⁰⁰ Malone schrijft het *Te Deum* toe aan Ambrosius en Augustinus, wat al sinds de negende eeuw wordt gedaan. Malone, *Reply*, 520. Everett Ferguson, "Te Deum," in *Encyclopedia of Early Christianity*, onder redactie van Everett Ferguson, 2de dr. (Londen: Garland, 1999), 1106

²⁰¹ Dit kan onder andere afgeleid worden uit de nummering van de *epistulae* en *sermones*. Cf. Malone, *Reply*, 527, 530, 557, 566.

zowel een Engelse vertaling als de Latijnse brontekst. Het overgrote deel van de citaten en verwijzingen is accuraat weergegeven. Niettemin wijkt een aantal van Malone's verwijzingen af van het origineel. Deze afwijkingen kunnen ondergebracht worden in vier categorieën. In de eerste plaats laat Malone in verschillende citaten woorden of zinnen (elips) achterwege.²⁰² Dit levert veelal geen betekenisverschil op. Vermoedelijk werd hiervoor gekozen om drukruimte te besparen; daar lijkt ook het veelvoudige gebruik van de ampersand op te wijzen. Ten tweede verandert Malone in bepaalde gevallen de schrijfwijze of woordvolgorde. Het lijkt in die gevallen te gaan om schrijf- of drukfouten.²⁰³ In de derde plaats voegt Malone in twee citaten een woord toe.²⁰⁴ Het betreft hier stilistische en grammaticale verduidelijkingen, zonder dat de betekenis verandert. De vierde categorie staat voor verwijfsfouten, waarbij het verkeerde hoofdstuknummer wordt genoemd.²⁰⁵

Ussher en Malone verwijzen voor een aanzienlijk deel naar dezelfde werken van Augustinus. Daarnaast noemt ieder van hen werken die niet voorkwamen in het geschrift van de ander. Hieronder volgt een schematisch overzicht van de gemeenschappelijke en unieke verwijzingen. In de linker kolom staan werken van Augustinus waar alleen Ussher naar verwijst. De middelste kolom bevat werken waar beide theologen naar verwijzen. De werken die enkel door Malone genoemd worden, staan in de rechter kolom.

Ussher	Beide	Malone
<i>Quaestiones evangeliorum libri duo</i>	<i>Epistula 164</i>	<i>De gratia Christi et de peccato originali libri duo</i>
<i>Quaestionum (in heptateuchum) libri septem</i>	<i>Epistula 187</i>	Te Deum
<i>Contra duas epistulas Pelagianorum libri quattuor</i>	<i>De Genesi ad litteram libri duodecim</i>	<i>De anima et eius origine libri quattuor</i>
<i>*Oratio contra Judaeos, Paganos, et Arianos</i>	<i>Enarrationes in Psalmos 85</i>	<i>De cura pro mortuis gerenda ad Paulinum episcopum liber unus</i>
<i>Epistula 190</i>	<i>De civitate dei libri viginti duo</i>	<i>Sermo 98</i>
<i>*Sermones de Tempore 115</i>	<i>De haeresibus ad Quodvultdeum liber unus</i>	<i>Contra Julianum libri sex</i>
<i>*Sermones de Tempore 131</i>		<i>Sermones de Tempore 137</i>
<i>*Sermones de Tempore 181</i>		<i>Epistula 54</i>

²⁰² De volgende woorden worden weggelaten: “ergo” (Malone, *Reply*, 530nB; Aug. *ep.* 187.2.5), “enim” (Malone, *Reply*, 531nD; Aug. *en. Ps.* 85.18) en “quamobrem” (Malone, *Reply*, 542-43nG; Aug. *ep.* 164.5.14). Tweemaal is bij de citaten sprake van een elips (Malone, *Reply*, 538; Aug. *c. Jul.* 2.9.31; Malone, *Reply*, 538nR; Aug. *c. Jul.* 2.10.37).

²⁰³ Het betreft de volgende gevallen: “sede” < “sedem” (Malone, *Reply*, 521nA; Aug. *an. et. or.* 4.16.24), “evidentissima < “evidentia” (Malone, *Reply*, 543nL; Aug. *ep.* 164.3.8), “ibidem” < “inde” (Malone, *Reply*, 543nM; Aug. *ep.* 164.3.6), “amoena ducti” < “amoena reducti” (Malone, *Reply*, 566nN; Aug. *SdT* 137), “sanguis Christi” < “Christi sanguis” (Malone, *Reply*, 541nF; Aug. *civ.* 20.15).

²⁰⁴ De volgende woorden zijn toegevoegd: “est” (Malone, *Reply*, 544nR; Aug. *Gn. litt.* 12.34.65) en “suam” (Malone, *Reply*, 566nN; Aug. *SdT* 137).

²⁰⁵ Hij noemt hoofdstuk 24, terwijl het een verwijzing naar Aug. *Gn. litt.* 12.34 betreft. Malone, *Reply*, 543nK, 544nR.

* <i>Sermones de Tempore</i> 195		
* <i>Sermones de Tempore</i> 119		
* <i>Sermones de Tempore</i> 123		
* <i>Sermones de Tempore</i> 70		
<i>De fide et symbolo liber unus</i>		
<i>De symbolo ad catechumenos</i>		

De werken die door zowel Ussher als Malone geciteerd werden, waren in zekere zin gemeengoed bij debatten over de *Descensus*. Behalve *De haeresibus* worden ze bijvoorbeeld genoemd in Bellarminus' *De Controversiis* – wat gold als het polemische standaardwerk van de Katholieke Reformatie.²⁰⁶ Malone's verwijzingen naar *De cura pro mortuis* en *Sermones de Tempore* 137 zijn ook te vinden bij andere jezuïeten.²⁰⁷ Het blijft echter lastig te achterhalen hoe Malone de verschillende verwijzingen naar Augustinus op het spoor is gekomen.

In het volgende onderdeel wordt, in de context van het *Reply*, gekeken naar Malone's interpretatie van Augustinus.

3.2 Integrale analyse Augustinusreceptie

In het *Reply* omvat het hoofdstuk over de *descensus Christi* en het *limbus patrum* eenenzestig pagina's. In tegenstelling tot het *Answer*, heeft Malone zijn hoofdstuk wel onderverdeeld in paragrafen. Naast de argumentatielijn wordt binnen de paragrafen structuur aangebracht door het inspringen van regels en een 'Answer-Reply structuur'. In het laatstgenoemde geval citeert Malone eerst een passage uit het *Answer* om daar vervolgens een "Reply" op te geven. Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd:

- Inleiding (pp. 514-15)
- Sect. I "That the soules of the just entred not into Heaven before our Saviours Passion" (pp. 515-20)
- Sect. II "That the soules of the Godly were detayned in Limbus before our Saviours Passion" (pp. 521-32)
- Sect. III "The Catholick cause is confirmed by those of the adverse part" (pp. 533-49)
- Sect. IIII "Our Answerer maketh voide an Article of Christian Faith" (pp. 549-74)

Hieronder wordt het hoofdstuk van Malone per paragraaf behandeld, waarbij met name de gedeelten met Augustinusverwijzingen centraal zullen staan.

Inleiding

Malone begint zijn hoofdstuk door in te gaan op het punt waar Ussher eindigde. Op scherpe en spottende toon schrijft hij,

In this point our Answerer, finding himselfe overlayd with the force of Truth, by his accustomed pollicie windeth himselfe so deeply in à cloude, that by his owne confession he vanished quite out of sight of his Reader, and walketh alone hopelesse that the common people wilbe able in any reasonalbe sort to beare

---

²⁰⁶ Bellarminus, *De controversiis*, 269-287. Voor de invloed van dit werk, zie Leonardo De Chirico, "Robert Bellarmine and His Controversies with the Reformers: A Window on Post-Tridentine Roman Catholic Apologetics," *European Journal of Theology* 31, nr. 1 (2022): 21-42.

²⁰⁷ Bellarminus, *De controversiis*, 277, 284-85; Petrus Canisius, *Authoritatum sacrae scripturum et sanctorum patrum, quae in summa doctrinae Christianae*, vol. 1, *De fide, spe, et charitate* (Keulen, 1569), 65.

*him company. And what wonder when he himselfe strayeth so far from himselfe, that he altogether forgetteth whither he tendeth, and what he hath in hand?*²⁰⁸

Malone bekritiseert Ussher vervolgens, omdat hij een duidelijk en eenvoudig geloofsartikel dermate ingewikkeld maakt, dat de gewone mens het niet meer kan volgen. Ussher zou veel schrijvers citeren om zijn eigen visie te verhullen. Zijn opvattingen zouden namelijk bij bepaalde protestanten niet in goede aarde vallen. Op deze manier zou Ussher een “indifferent position” innemen om de vrede tussen “Puritans and Protestants” te bewaren. Hiermee verwijst Malone naar de twee partijen in het Engelse *descensus*-debat aan het einde van de zestiende-eeuw. Het is Malone’s intentie om het *Reply* niet enkel begrijpelijk te laten zijn voor geleerden, maar ook voor de gewone mens.²⁰⁹

Section I

In de eerste paragraaf betoogt Malone dat geen enkele ziel de hemel binnenging vooraf aan Christus’ kruisdood. Hij trekt een parallel met de zondeval. Net zoals alle daaropvolgende generaties met de zonde besmet zouden zijn, zo werden ook al deze generaties uit het paradijs geweerd. De Rooms-Katholieke Kerk leert dat de paradijselijke deuren gesloten zouden blijven, totdat volledige genoegdoening was gedaan voor deze schuld. Dit gebeurde met het offer van Christus, die als wegbereider weer de hemel betrad voor de gelovigen.²¹⁰

Na deze stellingname reageert Malone op een aantal (tegen)argumenten. Ussher had bijvoorbeeld, als tegenwerping, de vraag gesteld waar Elia dan was heengegaan, aangezien de profeet volgens de Schrift naar de hemel was opgegaan (2 Kon. 2:11). Malone riposteert, in de eerste plaats, dat de term ‘hemel’ in de Schrift ook “in the ayre” kan betekenen. Ten tweede wordt Elia levend en in een sterfelijk lichaam opgenomen. Ter onderbouwing volgt een citaat: “*We do not doubt, saith S. Augustin, but that Henoch and Elias are yet living in the same bodies in, which they came first in this world.*”²¹¹ In die conditie kon Elia niet naar het koninkrijk der hemelen opgaan.²¹² Onder dit argument zit een veronderstelde consensus, namelijk dat de hemel (in de tussenstaat) een plaats is voor zielen – niet voor sterfelijke lichamen.²¹³

Verderop in de paragraaf wordt gereageerd op een andere uitspraak van Ussher, waarin deze stelt dat de vaders na hun pelgrimage op aarde aankwamen “at the countrey they sought for.”²¹⁴ Malone ontkent opnieuw dat de oudtestamentische vaders meteen in de hemel aankwamen; dat gebeurde pas na Christus’ dood. Hierbij citeert hij een passage uit het *Te Deum*, dat hij toeschrijft aan Ambrosius en Augustinus: “*When thou, ô Christ, haddest overcome the sharpnesse of death, thou diddest upon [sic] the kingdome of Heaven unto all believers.*”²¹⁵

---

²⁰⁸ Malone, *Reply*, 514.

²⁰⁹ Malone, *Reply*, 514-15.

²¹⁰ Malone, *Reply*, 515-16.

²¹¹ Malone, *Reply*, 517. Aug. *gr. et pecc. or.* 2.23.27.

²¹² Malone, *Reply*, 517-18.

²¹³ Cf. Ussher, *The Principles of Christian Religion* (1654), in *WWJU*, 11:95; *DLGTT*, s.v. “status animarum a corpore separatarum.”

²¹⁴ Malone, *Reply*, 520; Ussher, *Answer*, 255. Cf. Hebr. 11:14.

²¹⁵ Malone, *Reply*, 520.

Section II

In de tweede paragraaf gaat Malone in op de vraag waar de oudtestamentische vaders voor de dood van Christus verbleven. Met verwijzing naar Lukas 16:22 noemt hij deze plaats de schoot van Abraham. Hij licht dit vervolgens toe met een citaat, “Which bosome S. Augustin tearmeth à remote and hidden seate of rest: said to be Abrahams, not for that Abraham is there alone, but because he is set for the Fathers of many Nations.”²¹⁶ Deze schoot moet volgens Malone niet lichamelijk worden opgevat, maar in overdrachtelijke zin als een “large and spacious bay or harbour” of “resting place.”²¹⁷ Dit *limbus patrum* bevindt zich onder de aarde en is onderdeel van de hel – in bredere zin. Om dit laatste onderscheid te verduidelijken gaat Malone vervolgens dieper in op de term ‘hel’. Mensen sterven, aldus Malone, in verschillende staten en condities, die corresponderen met de verschillende bestemmingen in het hiernamaals.²¹⁸ Schematisch kan het als volgt worden weergegeven:

Conditie bij sterven	Bestemming hiernamaals
1. “in mortall sinne”	“paines of hell”, waar iemand gepijnigd wordt met de duivel en diens engelen.
2. “in orginall sinne”	“eternally debarred from entering into Heaven” (<i>limbus infantium</i>)
3. “in veniall sinne”	“paines of purgatory”
4. In heilige en perfecte staat	Na dood van Christus meteen naar de hemel, daaraan vooraf eerst in de schoot van Abraham (<i>limbus patrum</i>)

In algemene zin is ‘hel’ dus een verzamelnaam voor deze vier bestemmingen. In specifiekere zin gaat de term ‘hel’ over het eerste niveau, het *infernum damnatorum*. Dit is het diepste niveau, dat het verst verwijderd is van de hemel. Het *limbus patrum*, daarentegen, bevindt zich het dichtst bij de hemel. Daar is dan ook vreugde en rust. Ter ondersteuning van zijn uitleg bij het *limbus infantium* verwijst Malone naar een werk van Augustinus. Daarin wordt, volgens Malone, de visie veroordeeld dat “*Children dying without Baptisme are saved, or that they enjoy any mid state of hapinesse betwixt damnation and salvation.*”²¹⁹

Verderop in de paragraaf worden verschillende bewijsteksten genoemd. Malone begint met het Oude Testament. Zelfs de meest godsvruchtige vaders gingen niet naar de hemel, maar daalden af naar de hel.²²⁰ Dit gold onder andere voor Jakob (Gen. 37:35), Job (Job 17:13, 16) en David (Ps. 48:16). Ook Samuel was in de hel, aangezien hij vanuit de aarde opkwam (1 Sam. 28:13). Sommigen werpen tegen, aldus Malone, dat een andere geest tot de bezweerster van Endor sprak. Hiertegenover citeert Malone verschillende kerkvaders, onder wie Augustinus, die er wel degelijk van uitgingen dat Samuel sprak.²²¹

Uit het Nieuwe Testament kaart Malone de opstanding van Lazarus aan (Joh. 11). Terwijl hij in het graf lag, verbleef zijn ziel in de hel – totdat Jezus hem daaruit riep. In dit

²¹⁶ Malone, *Reply*, 522; Aug. *an. et or.* 4.16.24.

²¹⁷ Malone, *Reply*, 521.

²¹⁸ Malone, *Reply*, 522-23.

²¹⁹ Malone, *Reply*, 522n*; Malone parafraseert Aug. *an. et or.* 1.9.10-11.

²²⁰ Malone, *Reply*, 523.

²²¹ Malone, *Reply*, 523-24; Aug. *cura mort.* 15-16.

kader wordt Augustinus aangehaald: “*At our Saviours crye the bands of necessitie did burst à sunder (when he said, Lazarus come forth) the tyrannie of Hell did tremble, and Lazarus was restored to life.*”²²²

Daarna komt een van de meest prominente bewijspplaatsen voor het descensus-artikel aan bod: 1 Petrus 3:19-20. De passage moet volgens Malone als volgt worden gelezen: Toen Christus stierf, bleef zijn lichaam in het graf maar daalde hij met zijn ziel af naar het *limbus patrum*. Daar verkondigde hij de bevrijding van de vaderen en hun oversteek naar de hemel. Onder de vaderen waren tijdgenoten van Noach, die in eerste instantie niet geloofden maar later tot inkeer kwamen. Hierdoor stierven zij lichamelijk tijdens de zondvloed, maar werd hun ziel behouden van de diepste hel. Vervolgens citeert Malone verschillende kerkvaders die zijn interpretatie van deze passage ondersteunen.²²³

Zoals eerder genoemd, bood Augustinus echter een alternatieve interpretatie in *Epistula* 164. Malone gaat hier als volgt mee om,

Augustin, indeed, did make some doubt whether this saying of the Apostle might not be understood as appertaining unto the dayes of Noe, and not unto any preaching performed in Hell: but when he did not resolve that it was to be referred unto Noe his tymes, what unreasonable dealing is it, to check the uniforme consent of the rest of the Fathers, by the doubtfull conceits of one alone?²²⁴

De terughoudendheid van Augustinus wordt in het bovenstaande citaat in het voordeel van Malone’s positie uitgelegd. Doorgaans zet hij Augustinus neer als vastberaden – zoals verder nog zal blijken. Hier trekt Malone echter het overwegend aarzelende karakter van *Epistula* 164 door naar Augustinus’ typologische interpretatie van 1 Petrus 3:19-20. Hoewel Augustinus ruimte openlaat voor andere lezingen, lijkt de bisschop van Hippo in dit gedeelte echter vrij overtuigd van zijn alternatieve uitleg.²²⁵ De vermeende twijfel en geboden interpretatieruimte worden niettemin door Malone aangegrepen om de typologische interpretatie niet mee te wegen; Augustinus zou immers geen uitsluitel hebben geboden. Daardoor kan Malone te rade gaan bij andere kerkvaders om daarvanuit de universele consensus te destilleren. Hiermee waarborgt Malone zowel zijn eigen lezing als het *consensus patrum*. Augustinus’ interpretatie plaatste namelijk een belangrijke bewijstekst voor de rooms-katholieke visie buiten spel. Bovendien moesten de kerkvaders bij het *consensus patrum* per definitie een eensluidende uitleg geven – wat met Augustinus’ alternatieve lezing onder druk zou komen te staan.

Na de citaten rondom de exegese van 1 Petrus 3, verwijst Malone naar verschillende kerkvaders om zijn *descensus*-visie in algemene zin te ondersteunen. Hij citeert daarbij – zonder verdere toelichting – drie werken van Augustinus, namelijk *Epistula* 187, *Epistula* 164 en *Enarrationes in Psalmos* 85.²²⁶ Met name zijn citaat uit het laatstgenoemde werk is opmerkelijk: “And in another place he hath these words, *Our lord was not as yet come into Hell to deliver from thence the soules of all those Saints that lived before him, and yet*

---

²²² Malone, *Reply*, 524; Aug. s. 98.6.

²²³ Malone, *Reply*, 525-27. Voor een hedendaagse analyse van kerkvaderliteratuur waarin een vergelijkbare visie doorklinkt, zie Jeffrey A. Trumbower, “Jesus’ Descent to the Underworld,” in *Rescue for the Dead: The Posthumous Salvation of Non-Christians in Early Christianity* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 92-95.

²²⁴ Malone, *Reply*, 527.

²²⁵ Cf. Aug. *ep.* 164.5.15-7.22.

²²⁶ Malone, *Reply*, 530-31; Aug. *ep.* 187.2.5; Aug. *ep.* 164.2.3; Aug. *en. Ps.* 85.15.

*Abraham was there in rest.*²²⁷ Het citaat komt voor in de context van Augustinus' uitleg van Psalm 86:12-13 (Vulg. 85:12-13). Vers 13b luidt daarin als volgt, “*et eruisti animam meam ex inferno inferiore.*”²²⁸ Augustinus speculeert met name over de betekenis van ‘het lagere dodenrijk’. Hij oppert verschillende interpretaties en spreekt nadrukkelijk zijn onzekerheid uit over de betekenis ervan.²²⁹ Te midden hiervan kiest Malone echter een fragment, waarin Augustinus – bij uitzondering – resoluter klinkt. In het *Answer* kiest Ussher de tegenovergestelde benadering door uitsluitend te verwijzen naar passages waar twijfel en terughoudendheid doorklinkt.²³⁰

Section III

In deze paragraaf betoogt Malone dat zelfs de protestanten erkennen dat het *consensus patrum* overeenkomt met de rooms-katholieke positie. Hiervoor staat hij stil bij het eerdergenoemde descensus-debat in Engeland, aan het einde van de zestiende eeuw. Hij schrijft, “It is not unknown, when bitter strife, and dismall debate hath of late yeares beene broched betwixt the Protestants and Puritans of England, concerning this article of our Saviours descending into Hell.”²³¹ Met “Protestants” verwijst hij naar degenen die een lokale afdaling naar de hel voorstonden (bijv. Thomas Bilson). “Puritans” is een verzamelnaam voor degenen die deze visie afkeurden (bijv. Henry Jacob). Vooral de positie van Bilson wordt nadrukkelijk naar voren gebracht. Deze “Protestant” bekritiseerde Henry Jacob, omdat diens visie afweek van het *consensus patrum*; de vaders zouden namelijk unaniem een lokale nederdaling ter helle voorstaan. Dit laatste zou volgens verschillende protestanten, waaronder Bilson, ook voor het *limbus patrum* gelden. Maar op dit punt wijkt Bilson bewust af van de kerkvaders. Malone vindt daarom dat Bilson zich selectief beroept op het gezag van de vaders. Om dit gezag te onderbouwen, biedt hij drie citaten van Augustinus.²³²

Verderop in deze paragraaf komt Usshers Augustinusinterpretatie ter sprake, specifiek met betrekking tot *Epistula* 164. Met verwijzing naar deze brief had hij gesteld dat de schoot van Abraham geen onderdeel van de hel zou zijn.²³³ Deze interpretatie was een directe aanval op de rooms-katholieke leer. Malone werpt echter tegen dat Augustinus in de betreffende passage doelt op hel in specifieke zin, namelijk als “à place of torment onlie.”²³⁴ Met andere

---

²²⁷ Malone, *Reply*, 531; Aug. *en. Ps.* 85.18.

²²⁸ Aug. *en. Ps.* 85.17 (Migne, *PL* 37.1093-94).

²²⁹ De uitleg van Psalm 86:12-13 begint als volgt, “Quod dicimus, fratres, hoc si non vobis tamquam certus exposuero, ne succenseatis. Homo sum enim, et quantum conceditur de Scripturis sanctis, tantum audeo dicere: nihil ex me. Infernum nec ego expertus sum adhuc, nec vos: et fortassis alia via erit, et non per infernum erit. Incerta sunt haec.” Aug. *en. Ps.* 85.17 (Migne, *PL* 37.1093). Vooraf aan het citaat klinkt opnieuw Augustinus' terughoudendheid, “Aliam etiam opinionem dicam. Fortassis enim apud ipsos inferos est aliqua pars inferior, quo trudentur impii qui plurimum peccaverunt. Etenim apud inferos utrum in locis quibusdam non fuisset Abraham, non satis possumus definire. Nondum enim Dominus venerat ad infernum, ut erueret inde omnium sanctorum praecedentium animas, et tamen Abraham in requie ibi erat.” Aug. *en. Ps.* 85.18 (Migne, *PL* 37.1094). Schuingedrukte tekst betreft Malone's citaat).

²³⁰ Zie hoofdstuk 2.

²³¹ Malone, *Reply*, 533.

²³² Malone, *Reply*, 538; Aug. *c. Jul.* 2.9.3; Aug. *c. Jul.* 2.10.37 (2x).

²³³ Malone, *Reply*, 540; Ussher, *Answer*, 258; “satis, ut opinor, appareat non esse quamdam partem, et quasi membrum inferorum, tantae illius felicitatis sinum.” Aug. *ep.* 164.3.7 (Migne, *PL* 33:711).

²³⁴ Malone, *Reply*, 541.

woorden, Augustinus zou gesteld hebben dat de schoot van Abraham geen onderdeel zou zijn van het *infernum damnatorum*; een positie waar rooms-katholieken mee konden instemmen.

Bovendien zou Usshers beroep op *Epistula* 164 geen stand houden, aangezien Augustinus nog geen vaste positie had ingenomen. Malone schrijft,

[Y]ou wrong S. Augustin when you avouch that *he was of that mind* absolutelie in the said Epistle, whereas the holy Father doth expreslie professe to do no more therein, but onlie to lay downe the motives which made him to have some doubt in the like questions. And at last he concludeth in these words. *He who is not pleased with this exposition of S. Peters words, or being pleased is not yet satisfied therewith, let him inquire how the said words may be understood of Hell, and if he shalbe able so to cleere all that I have above propounded, that all doubt be taken away, I shall desire him to acquaint me therewith.* In this Epistle then S. Augustin resolved not any thing concerning this point of Abrahams bosome, being as yet doubt full, not that it was, but where it was: till at last all doubt being taken away.²³⁵

Hij volgt hierin de positie van Bellarminus en verheldert deze met het schuingedrukte citaat uit het slot van *Epistula* 164. Hiermee wil Malone benadrukken dat Augustinus nog onzeker was over zijn positie. Pas in de *Civitate Dei* (20.15) sprak Augustinus zich nadrukkelijker uit, waarbij dezelfde positie werd ingenomen als de rest van de kerkvaders. Het is echter opmerkelijk waar Malone het citaat uit *Epistula* 164 afbreekt. Augustinus schrijft namelijk daaropvolgend, “But in this case those words will bear a double interpretation, for my opinion cannot be accused of any fallacy.”²³⁶ Hier lijkt wel degelijk een bepaalde mate van overtuigdheid door te klinken. Doordat Malone het citaat eerder laat aflopen, zorgt hij ervoor dat de passage (en daarmee het slot van de brief) een meer tentatieve toonzetting krijgt. Hiermee waarborgt hij de visie dat *Epistula* 164 niet het laatste woord over de kwestie was, maar een stadium in Augustinus’ ontwikkelingsgang.

Usshers kritiek op de Augustinusinterpretatie van Bellarminus wordt eveneens behandeld.²³⁷ De kwestie was of Augustinus al dan niet de schoot van Abraham als onderdeel van de hel beschouwde. *Epistula* 164 zou hier afwijzend tegenover staan, terwijl de *Civitate Dei* het wel als deel van de hel zou noemen.²³⁸ In *Epistula* 164 wordt een relevante passage ingeluid met de woorden “satis, ut opinor, apparet,” terwijl in de *Civitate Dei* de woorden “si enim non absurde credi videtur” klinken.²³⁹ Ussher stelt dat beide zinsneden van twijfel getuigen. Malone verdedigt Bellarminus’ positie dat de *Civitate Dei*, in tegenstelling tot de brief, van zekerheid getuigt. Hij stelt, met als voorbeeld Lukas 11:20, dat “if” ook bevestiging (“affirming”) zonder twijfel kan uitdrukken.²⁴⁰

Vervolgens vat Malone de opvattingen van Augustinus over de *Descensus* samen met zes “assertions,” die met verwijzingen onderbouwd worden. Hieronder volgt een schematisch overzicht:

---

²³⁵ Malone, *Reply*, 541; Aug. *ep.* 164.7.22.

²³⁶ “quod si factum fuerit, potuerunt illa verba utroque modo intellegi; sed ista sententia de nulla falsitate convincitur.” Aug. *ep.* 164.7.22 (Migne, *PL* 33.718); Aurelius Augustinus, *Letters: Volume III (131-164)*, vertaald door Wilfrid Parsons, *The Fathers of the Church: A New Translation* 20 (Washington, DC: Catholic University of America Press, 1953), 397.

²³⁷ Zie hoofdstuk 2.

²³⁸ Woordelijk wordt de *sinus Abrahae* in Aug. *civ.* 20.15 niet genoemd. De associatie met de term is echter begrijpelijk, aangezien gesproken wordt over de ‘oude heiligen’, waar Christus naar afdaalde in de hel.

²³⁹ Aug. *ep.* 164.3.7; Aug. *civ.* 20.15.

²⁴⁰ Malone, *Reply*, 542.

	“Assertions”²⁴¹	Teksten uit Augustinus’ oeuvre
1	“S. Augustin believed without all doubt, and as à matter of Faith, that our Saviours soule descended locally into Hell.”	“ <i>Let us hold most firmly that which our Faith, grounded upon most assured authoritie doth teach, to wit, that Christ died according to the Scriptures, that he was burried, that he rose againe the third day, and the rest which the truth of Gods word doth testifie of him: among which this is one that he was in Hell, and dissolved the paines thereof, wherewith it was impossible for him to be detained: from which paines also he is rightly understood to have loosed and delivered such as it pleased himselfe to deliver.</i> ” ²⁴²
2	“he delivered some soules from thence which before his descending thither had beene there detained.”	<p>“<i>For that he was himselfe in Hell, and imparred this benefite of delverance to some, I do not doubt.</i>”²⁴³</p> <p>“<i>And therfore who but an Infidell will deny that Christ was in Hell?</i>”²⁴⁴</p>
3	“the cause of his descent into Hell was to bring the said soules from thence.”	<p>“<i>For he did not disdaine to visit those parts that he might loose from thence such as he could not be ignorant, were, according to his divine and secret justice, to be deliverd from thence.</i>”²⁴⁵</p> <p>“<i>Forasmuch as evident testimonies of Scripture do make mention of Hell and paines, no other cause is found why our Saviour may be believed to have gone thither, but onlie to save some from the paines thereof.</i>”²⁴⁶</p>
4	“our first Father Adam was one of those that were then delivered by our Saviour.”	“ <i>That our Saviour in Hell did loose the first man and Father of all mankind, it is agreed upon in à maner by the whole Church. Which we must think she believeth not in vaine, by what tradition soever she receaved it, although there were no expresse authoritie of Canonically Scripture for the same: yet that which is written in the booke of Wisdome cap. 10. v. 1. She preserved him who was made the first Father of the world, when he was created alone, and brought him out of his offence, seemeth to make more for this meaning, then for any other.</i> ” ²⁴⁷

²⁴¹ Voor de “assertions,” zie Malone, *Reply*, 542.

²⁴² Malone, *Reply*, 542-43; Aug. *ep.* 164.5.14.

²⁴³ Malone, *Reply*, 543; Aug. *ep.* 164.3.8.

²⁴⁴ Malone, *Reply*, 543; Aug. *ep.* 164.2.3.

²⁴⁵ Malone, *Reply*, 543; Aug. *Gn. litt.* 12.34.66. Deze tekst was volgens Malone een bewijstekst voor “assertion” 1, 2 en 3.

²⁴⁶ Malone, *Reply*, 543; Aug. *ep.* 164.3.8.

²⁴⁷ Malone, *Reply*, 543; Aug. *ep.* 164.3.6.

5	“that for the tyme which went before our Saviours Passion and Resurrection, Abrahams bosome was no part of Heaven at all.”	“ <i>Paradise is properly à garden planted with many pleasant trees and woods: but by à translation of the word doth signifie also everie spiritual region wherein the soule findeth delight and pleasure.</i> ” ²⁴⁸
6	“the ancient Saints were in à place <i>Most remote from the torments of the wicked, but yet in Hell: untill our Lord by his descent thither did bring them forth.</i> ” ²⁴⁹	“ <i>That the old Saints which held the Faith of Christ to come, were in places most remote from the torments of the wicked, but yet in Hell.</i> ” ²⁵⁰

Aan het einde concludeert Malone dat Ussher tevergeefs de twijfels van Augustinus op de voorgrond heeft gezet. Het zou overduidelijk zijn dat Augustinus, in tegenstelling tot Ussher, uiteindelijk de bovenstaande punten geloofde. Malone benadrukt opnieuw dat Augustinus zich hiermee aansloot bij de andere kerkvaders.²⁵¹

Een aantal verwijzingen in de bovenstaande tabel moeten verder toegelicht worden. In de eerste plaats valt de rol van *Epistula* 164 op. Enerzijds heeft Malone de zeggingskracht van deze brief, op verschillende punten in het hoofdstuk, gerelativeerd door te stellen dat Augustinus bij het schrijven nog veel twijfelde; hij zou nog geen definitief standpunt ingenomen hebben. Anderzijds citeert hij hierboven meermaals uit de brief om Augustinus’ (uiteindelijke) visie weer te geven. Malone lijkt zich op Augustinus’ twijfel te beroepen als een passage niet overeenkomt met de rooms-katholieke visie op de *Descensus*. De brief kan klaarblijkelijk wel als gezaghebbend en representatieve bron worden geciteerd als het betreffende gedeelte aansluit bij de katholieke leer.

In de tweede plaats verwijst Malone een aantal keer naar *De Genesi ad litteram*. In de tabel is met name het citaat bij de vijfde “assertion” opvallend, aangezien het niet direct overeenkomt met de stelling. Dat komt doordat Malone reageert op een passage uit het *Answer*. Volgens Ussher zou Augustinus de schoot van Abraham als onderdeel van de hemel beschouwd hebben, omdat hij het een “Paradise” noemt met een “great rest” en “proper kind of light.”²⁵² Maar dat is volgens Malone geen steekhoudend argument, omdat “Paradise” in bredere zin ook kan verwijzen naar de rust van het *limbus patrum*.²⁵³ Het is niettemin opvallend dat Malone enkel naar passages verwijst waarin Augustinus’ visie zonder terughoudendheid naar voren komt. In hetzelfde boek van *De Genesi ad litteram* worden namelijk verschillende vragen gesteld rondom het *infernum*. Augustinus betwijfelt bijvoorbeeld of het *infernum* in positieve zin geïnterpreteerd kan worden, als plaats waar de

---

²⁴⁸ Malone, *Reply*, 543-44; Aug. *Gn. litt.* 12.34.65.

²⁴⁹ De schuingedrukte tekst is een vertaalde passage uit Aug. *civ.* 20.15, die daarna tevens als bewijstekst wordt aangehaald.

²⁵⁰ Malone, *Reply*, 544; Aug. *civ.* 20.15.

²⁵¹ Malone, *Reply*, 544.

²⁵² Malone, *Reply*, 544; Ussher, *Answer*, 259-60.

²⁵³ Malone, *Reply*, 544.

rechtvaardigen rustten. Ook lijkt hij het *infernium* en de *sinus Abrahae* als verschillende plaatsen te beschouwen.²⁵⁴ Dit wordt door Malone echter buiten beschouwing gelaten.

Malone vervolgt in de paragraaf door verschillende passages aan te wijzen, waarin Ussher het getuigenis van de kerkvaders zou verdraaien. Op de ene plaats zou naar Augustinus en Philastrius worden verwezen om degenen te veroordelen die beweren “that Christ by his preaching in Hell converted and saved some of the damned.”²⁵⁵ Maar verderop in het *Answer* worden de volgende woorden van Augustinus geciteerd, “*For, that Christ was in Hell, and bestowed this benefite (of deliverance) upon some that did lye in the paines thereof, I do not doubt.*”²⁵⁶ Op deze manier zorgt Ussher ervoor dat Augustinus zichzelf tot ketter verklaart. Malone biedt vervolgens de volgende interpretatie,

but if S. Augustine in this place must of necessitie be understood to speake of such as were ether in Limbus Patrum, or in the paines of Purgatorie, (for what others may be thought to lye in the paines of Hell but these, or the damned?) you must needs graunt, will you [?] you, that S. Augustin standeth undoubtedly for us against your selfe.²⁵⁷

Op deze manier sluiten beide uitspraken van Augustinus aan op de rooms-katholieke leer en weerspreken de protestantse positie. Malone’s verwijt en uitleg berusten echter op een misverstand. Bij het eerste citaat, ageren Ussher en Augustinus namelijk niet tegen het redden van sommigen, maar het redden van allen.²⁵⁸

Section III

Volgens Malone wijst Ussher het descensus-artikel af en biedt in het hoofdstuk vooral redenen om daarin te volgen. In de vierde paragraaf wil Malone tonen hoe Ussher “secretly goeth about to undermine the true ancient and Apostolike Faith.”²⁵⁹

Ussher zou het artikel op grond van Augustinus’ getuigenis hebben aangenomen, maar zonder te volgen in de wijze waarop de kerkvader het artikel interpreteerde. Daarom geldt, aldus Malone, de beschuldiging van “*Infidelity for denying that Christ was in Hell.*”²⁶⁰

Verderop is het laatstgenoemde citaat opnieuw onderwerp van discussie. In het *Answer* had Ussher gesteld dat deze passage geen argument is voor de rooms-katholieke positie.

---

²⁵⁴ “Quamquam et illud me nondum invenisse confiteor, inferos appellatos, ubi iustorum animae requiescunt. [...] Videmus itaque inferorum mentionem non esse factam in requie pauperis, sed in supplicio divitis.” Aug. *Gn. litt.* 12.33.63 (Migne, *PL* 34.481); “Proinde, ut dixi, nondum inveni, et adhuc quaero, nec mihi occurrit inferos alicubi in bono posuisse Scripturam duntaxat canonicam: non autem in bono accipiendum sinum Abrahae, et illam requiem quo ab Angelis pius pauper ablati sunt, nescio utrum quisquam possit audire; et ideo quomodo eam apud inferos credamus esse, non video.” Aug. *Gn. litt.* 12.33.64 (Migne, *PL* 34.482); “Quapropter animae illius latronis cui dixit: *Hodie mecum eris in paradiso*, non utique inferos praestitit, ubi poenae sunt peccatorum: sed aut illam requiem sinus Abrahae; non enim alicubi non est Christus, cum ipse sit Sapiencia Dei attingens ubique propter suam munditiam; aut illum paradisum, sive in tertio coelo, sive ubicumque alibi est, quo post tertium coelum est raptus Apostolus: si tamen non aliquid unum est diversis nominibus appellatum, ubi sunt animae beatorum.” Aug. *Gn. litt.* 12.34.66 (Migne, *PL* 34.483).

²⁵⁵ Malone, *Reply*, 547.

²⁵⁶ Malone, *Reply*, 547; Ussher, *Answer*, 274; Aug. *ep.* 164.3.8.

²⁵⁷ Malone, *Reply*, 547.

²⁵⁸ Ussher, *Answer*, 276; “Alia, descendente ad inferos Christo, incredulos et omnes inde existimat liberatos.” Aug. *haer.* 79 (Migne, *PL* 42.45).

²⁵⁹ Malone, *Reply*, 549-550.

²⁶⁰ Malone, *Reply*, 553; Ussher, *Answer*, 285; Aug. *ep.* 164.2.3.

Volgens Rome stond ‘hel’ namelijk voor de schoot van Abraham, waar de vaderen rustten. Augustinus had echter nergens in de Schrift de term ‘hel’ gebruikt zien worden voor een dergelijke rustplaats.²⁶¹ Malone riposteert dat er volgens Augustinus verschillende waarheden zijn, die geloofd moeten worden, maar niet in de Schrift staan (bijv. de kinderdoop). Bovendien had Ussher elders een Augustinuspassage geciteerd, waaruit opgemaakt kon worden dat Christus “locallie and reallie” afdaalde naar de hel om daar mensen te verlossen. Hiermee zou Malone’s positie bevestigd worden en die van Ussher ontkracht.²⁶²

Daaropvolgend wordt nog een Augustinuscitaat uit het *Answer* behandeld: “*Therefore, what benefite he brought unto these just men that were in the bosome of Abraham when he did descend into Hell, I have not yet found.*”²⁶³ Het citaat staat in een deel van *Epistula* 164 waarin een contrast geschetst lijkt te worden tussen de *sinus Abrahae* en het *infernum*.²⁶⁴ Ussher gebruikt deze passage dan ook om te tonen dat de hel geen plaats is waar de rechtvaardigen rustten; met andere woorden, de schoot van Abraham en de hel zijn twee verschillende plaatsen.²⁶⁵ Als rooms-katholiek maakt Malone dit onderscheid niet en leest het citaat op andere wijze. Augustinus zou geloofd hebben dat Christus naar de hel afdaalde om sommigen te redden uit de pijnen. Maar hij kon zich niet voorstellen dat de vaderen in de schoot van Abraham pijn leden. “His doubt then is concerning the qualitie of the benefite onelie which Christ bestowed upon the just, and not of the benefite it selfe,” schrijft Malone.

Vervolgens gebruikt Malone het Augustinuscitaat om een door Ussher voorgestelde interpretatie van de *Descensus* te bekritisieren. Het *descensus*-artikel wordt dan opgevat als Christus die bij wijze van preventie de gelovigen van de hel redt. Maar deze visie wordt volgens Malone tegengesproken door de betreffende Augustinuspassage. Bij Usshers interpretatie zijn immers de rechtvaardigen inbegrepen bij de redding – waarvan Augustinus niet wist hoe de *Descensus* hun zou baten.²⁶⁶

Meteen daarna herhaalt Malone dat Augustinus twijfelde over de plaats van de *sinus Abrahae* en of het al dan niet ‘hel’ genoemd moest worden. Maar dat de twijfel uiteindelijk wegging en hij de algemeen aanvaarde leer van de vaderen bevestigde. Ook beweert Malone dat Augustinus in zijn private werken twijfels uitte, maar in zijn publieke en doctrinaire werken altijd het katholieke geloof weergaf.²⁶⁷

Ook de discussie rondom Beza’s vertaling van Handelingen 2:27, zoals weergegeven in het *Answer*, komt aan bod.²⁶⁸ Deze Bijbeltekst werd door Augustinus genoemd ter onderbouwing van zijn visie op de *Descensus*, namelijk: “Et Dominum quidem carne

²⁶¹ Malone, *Reply*, 556; Ussher, *Answer*, 285-86; Aug. *ep.* 164.2.3, 164.3.7.

²⁶² Malone, *Reply*, 556; Ussher, *Answer*, 286; Aug. *Gn. litt.* 10.23.39; Aug. *ep.* 164.3.8.

²⁶³ Malone, *Reply*, 556; Ussher, *Answer*, 286; Aug. *ep.* 164.3.8.

²⁶⁴ Aug. *ep.* 164.3.7-8.

²⁶⁵ Ussher, *Answer*, 286.

²⁶⁶ Malone, *Reply*, 556-57; Ussher, *Answer*, 374.

²⁶⁷ Malone, *Reply*, 557, 557nP; Aug. *SdT* 137.

²⁶⁸ Zie hoofdstuk 2.

mortificatum venisse in infernum, satis constat.”²⁶⁹ Volgens Malone wilden Beza en Ussher met hun vertaling van Handelingen 2:27 ontkomen aan deze conclusie van Augustinus.²⁷⁰

Het volgende Augustinuscitaat dat Malone behandelt, had Ussher ingezet om te bewijzen dat *hades* ook ‘graf’ kan betekenen. Het betrof het pseudo-Augustinse werk *Oratio contra Judaeos, Paganos, et Arianos*. Malone vat Usshers interpretatie op als een poging om het descensus-artikel uit het Credo te halen, door het te reduceren tot het artikel van Christus’ begrafenis. Bovendien zou Augustinus deze interpretatie van het descensus-artikel overduidelijk tegenspreken in *Sermo de Tempore* 137.²⁷¹

Malone reageert ook op het ‘open einde’ van Usshers hoofdstuk. Het verwijt klinkt dat Ussher niet zijn eigen visie meedeelt. Daarom wordt zijn vermoedelijke visie bekritiseerd, namelijk dat Christus na de kruisdood in de hemel zou zijn geweest. Volgens Malone is dit de nederdaling ter helle vervormen tot een opgang ten hemel. Augustinus zou deze visie bestreden hebben door te stellen dat Christus, na de kruisdood, niet met zijn lichaam of ziel in de hemel was.²⁷²

Het hoofdstuk wordt ook afgesloten met een Augustinuscitaat. Ussher zou zich tegen de “settled grounds of Christian Faith” hebben gekeerd, “which in S. Augustines judgment is most insolent madness.”²⁷³

3.3 Analyse hoofdlijnen Augustinusreceptie

Bij Malone’s receptie van Augustinus zijn twee hoofdtendensen zichtbaar. In de eerste plaats weerspiegelt zijn Augustinusinterpretatie de (post-)Tridentijnse, katholieke leer. Ten tweede getuigt Malone’s lezing van Augustinus van de onderliggende polemische doeleinden.

Een Tridentijnse Augustinus

In het *Reply* wordt regelmatig beroep gedaan op Augustinus om Bijbelinterpretaties, definities of opvattingen te rechtvaardigen. Malone’s lezing van de kerkvader kan met de volgende uitspraken worden samengevat:

- Niemand heeft voor Christus’ kruisdood de hemel betreden;
- Er is een *limbus infantium*;
- Het *limbus patrum* was onderdeel van de hel in brede zin, maar niet van het *infernum damnatorum*. Het *limbus patrum* was ook geen onderdeel van de hemel;
- Het *limbus patrum* was voor de vaders een rustplaats, maar met bepaalde pijnen;
- Christus was lokaal en daadwerkelijk (*localiter, realiter*) nedergedaald ter helle;
- Bij de nederdaling ter helle (brede zin) heeft Christus sommige zielen bevrijd (d.i. allen uit *limbus patrum*);
- Adam was een van de bevrijde zielen.
- Augustinus zou uiteindelijk de visie bevestigen die de andere kerkvaders ook aanhingen.

---

²⁶⁹ Aug. *ep.* 164.2.3 (Migne, *PL* 33.709-10)

²⁷⁰ Malone, *Reply*, 563.

²⁷¹ Malone, *Reply*, 566-67; Ussher, *Answer*, 312; Aug. *SdT* 137.

²⁷² Malone, *Reply*, 572, 530nB; Aug. *ep.* 187.2.5.

²⁷³ Malone, *Reply*, 574; Aug. *ep.* 54.5.6.

Malone's Augustinusreceptie resoneert met de leer van de zeventiende-eeuwse Rooms-Katholieke Kerk.²⁷⁴ Dit is verklaarbaar vanuit de katholieke visie op het *consensus patrum*.²⁷⁵ Over dit concept schrijft Irene Backus, "For Catholics, the idea of the Fathers of the first seven centuries constituting a unified body of doctrine, which supports the teaching of the Roman Church, is fundamental."²⁷⁶ In dogmatische en exegetische kwesties kon niet van de kerkleer of het *consensus patrum* worden afgeweken.²⁷⁷

De Augustinusinterpretatie van Malone getuigt dan ook van aansluiting bij de kerkleer en andere kerkvaders. Hiervoor beroept Malone zich vrijwel uitsluitend op passages, waarin een bepaalde mate van vastberadenheid en zekerheid doorklinkt. De context van een geciteerd Augustinusgeschrift lijkt daarbij van ondergeschikt belang. Meerdere keren selecteert Malone een enkele passage waarin Augustinus stellig schrijft, te midden van een twijfelend en aarzelend betoog. De vastberaden Augustinus van het *Reply* staat daarmee in scherp contrast met Usshers interpretatie van deze kerkvader.

Niettemin beroept Malone zich een aantal keer op Augustinus' twijfel en terughoudendheid in het kader van *Epistula* 164. Hij lijkt hiertoe gedreven vanwege de ambiguïteit van de brief en de alternatieve typologische interpretatie van 1 Petrus 3:19-20. Hiermee kwam zowel de kerkleer als het *consensus patrum* onder druk te staan. Door een beroep op het voorlopige en twijfelende karakter van de brief kon Malone Augustinus' interpretatie en kanttekeningen buiten beschouwing laten. Vervolgens kon hij naar latere werken van Augustinus verwijzen, waarin het descensus-artikel nadrukkelijker werd beleden.

Malone's confessionele vooronderstellingen lijken, met andere woorden, een doorslaggevende rol te spelen bij zijn Augustinusreceptie; zowel bij de passages waarin op Augustinus' zekerheid wordt beroepen als bij de teksten waarin zijn twijfelachtigheid wordt uitgelicht.

Polemiek

Het polemische aspect van Malone's Augustinusreceptie loopt als een constante onderstroom door het hoofdstuk. Zijn Augustinusinterpretatie staat diametraal tegenover die van Ussher. Het aanwenden van Augustinus ter onderbouwing van de rooms-katholieke visie was de facto een polemisch argument tegen Usshers positie. Bovendien wordt Augustinus meerdere keren aan het woord gelaten om de protestantse visie(s) tegen te spreken.

Contextueel en polemisch gezien is het noemenswaardig dat Malone meermaals naar het Engelse descensus-debat verwijst. Een aantal Augustinusverwijzingen wordt ook genoemd in dit kader. Door naar deze controverse te verwijzen, expliciteert Malone de context die in Usshers werk impliciet aanwezig is. Malone's kennis van het debat en toegang tot de relevante geschriften had waarschijnlijk te maken met de rol van zijn orde. De jezuiten hadden namelijk bijgedragen aan deze intra-protestantse discussie door het faciliteren van drukwerk.²⁷⁸

---

²⁷⁴ Cf. *Catechismus Romanus*, 37-39.

²⁷⁵ Malone, *Reply*, The Preface to the Reader, 538, 545.

²⁷⁶ Irene Backus, "The Fathers and the Reformation," in *The Wiley Blackwell Companion to Patristics*, onder redactie van Ken Parry (Chichester: John Wiley & Sons, 2015), 435.

²⁷⁷ Dit werd ook gesteld in het Concilie van Trente, zie DH 1507.

²⁷⁸ Mcfarlene, *Age of Controversy*, 166-78.

Daarnaast kon Malone met verwijzing naar het debat een bredere, polemische strategie voortzetten in het *Reply*. Hij probeerde namelijk de ongeloofwaardigheid van de protestanten aan te tonen door te wijzen op hun onderlinge verdeeldheid.²⁷⁹

---

²⁷⁹ Malone, *Reply*, The Preface to the Reader.

Conclusie

Onderzoeksvraag en -overzicht

In dit onderzoek stond de volgende vraag centraal: Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de Augustinusreceptie van James Ussher en William Malone in hun debat over het *limbus patrum* en *descensus ad inferos*? De hoofdvraag laat doorklinken dat de Augustinusinterpretatie van beide theologen is ingebed in een specifieke context. Daarom is eerst de theologische, kerkelijke en maatschappelijke achtergrond verhelderd.

Historische context

Beide theologen waren afkomstig uit Dublin. Ussher was als Bisschop van Meath – en later als aartsbisschop van Armagh – een prominent geestelijke in de Church of Ireland. Zijn werken verwierven bekendheid en waren goed verkrijgbaar. Voor Malone's publicaties lag dat anders. Als rooms-katholiek had hij zijn geboorteland verlaten om theologie te studeren op het Europese vasteland en toe te treden tot de Jezuïetenorde. In 1615 keerde hij weer terug. Malone moest echter voorzichtig te werk gaan vanwege antikatholieke maatregelen. Rond 1617–1618 werden Ussher en Malone met elkaar in contact gebracht door sir Piers Crosby. Op diens verzoek schreef Malone een driedelige 'uitdaging'. In de eerste plaats moest Ussher aantonen wanneer en door wiens toedoen de 'pure' kerk van Rome, van de eerste vierhonderd jaar, gecorrumpeerd werd. Ten tweede werd de vraag gesteld hoe protestanten gelijk kunnen hebben als zij vele "chiefe articles" verwerpen, die door de oude kerk van Rome werden beleden. Malone somde verschillende van deze geloofsopvattingen op, waaronder de *Descensus* en het *limbus patrum*. Ten derde werd Ussher uitgedaagd om de genoemde geloofsopvattingen te weerleggen vanuit de Schrift.

In de periode 1618–1624 schreven Ussher en Malone elkaar brieven over het debat en aanverwante onderwerpen. Tot ergernis van zijn opponent, verspreidde Ussher in deze periode – zonder Malone in te lichten – het eerste hoofdstuk van het *Answer*. Uiteindelijk verscheen Ussher's volledige werk in 1624. Daarna volgde in 1627 het *Reply* van Malone. Beide werken zijn in het Engels geschreven en staan vol met kerkvadercitaten en -vertalingen. Het *Answer* verscheen in verschillende edities (1625, 1631, 1686). Malone's *Reply* was daarentegen lange tijd slecht verkrijgbaar. Een aantal medestanders van Ussher (George Synge, Roger Puttock en Joshua Hoyle) publiceerden reacties op het *Reply*. Ieder van hen behandelde een hoofdstuk uit Malone's werk. Uiteindelijk kwamen ze echter niet verder dan het hoofdstuk over de "reall presence."

Theologische context

Daarnaast verhielden Malone en Ussher zich met hun Augustinusreceptie tot een bredere, theologische traditie rondom het *descensus*-artikel. Sinds de tijd van Karel de Grote kende het *Apostolicum* min of meer een standaardformulering (*textus receptus*), waar het *descensus*-artikel deel van uitmaakte. Verschillende zestiende- en zeventiende-eeuwse protestanten, waaronder Ussher, beschouwden de *Descensus* – in overeenstemming met hedendaagse inzichten – als een latere toevoeging aan het Credo. Niettemin werd het artikel niet uit de belijdenis gehaald, omdat het in overeenstemming met de Schrift zou zijn. Zowel het *descensus*-artikel als de relevante Bijbelteksten werden echter verschillend geïnterpreteerd. Malone en Ussher kenden deze interpretatietradities en verhielden zich in hun hoofdstukken tot de 'bekende' interpretaties en Bijbelteksten.

Voor dit onderzoek is Augustinus' visie op de *Descensus* in het bijzonder relevant. Zoals ook door Ussher benoemd, was het *descensus*-artikel voor Augustinus geen onderdeel van het Credo. Desondanks schrijft hij over de 'nederdaling ter helle' in een aantal

geschriften. Het meest uitgebreid komt de *Descensus* ter sprake in *Epistula* 164. De brief getuigt van Augustinus' worsteling om 1 Petrus 3:19-20 te interpreteren als Christus' nederdaling ter helle. Uiteindelijk biedt Augustinus een typologische interpretatie van de passage, waarmee de prominentste bewijsplaats voor het descensus-artikel kwam te vervallen. De discussie hierover kwam dan ook ruimschoots aan bod in de hoofdstukken van Ussher en Malone, waarin *Epistula* 164 de meest geciteerde en bediscussieerde Augustinustekst is.

In de tijd van Ussher en Malone werden in grote lijnen vier posities ingenomen met betrekking tot de *Descensus*. De eerste visie was dat Christus werkelijk en lokaal met zijn ziel naar de hel afdaalde, terwijl zijn lichaam in het graf bleef. De protestantse aanhangers van deze opvatting leerden dat Christus in de hel zijn overwinning verkondigde, terwijl de rooms-katholieken geloofden dat Christus de vaderen uit het *limbus patrum* bevrijdde. In de tweede plaats stelden sommigen dat het descensus-artikel gelezen moest worden als 'nederdaling in het graf', waarmee werd bedoeld op Christus' begrafenis. De derde interpretatie omhelsde dat de *Descensus* stond voor Christus' lijden aan het kruis en tijdens zijn leven. Ten vierde werd de nederdaling ter helle begrepen als verwijzing naar de drie dagen dat Christus dood in het graf verbleef.

Usshers receptie van Augustinus

Ussher verwijst in zijn hoofdstuk naar twintig (vermeende) werken van Augustinus. Meestal kiest hij ervoor om te voorzien in een Engelse vertaling van de passage, gepaard met de Latijnse brontekst in de kantlijn. Deze bronteksten zijn nauwkeurig overgenomen uit de Erasmiaanse editie van Augustinus' verzamelde werken. De leesbaarheid van Usshers hoofdstuk wordt bemoeilijkt door het ontbreken van een paragraafindeling. In zekere zin is het hoofdstuk een aaneenrijging van verschillende citaten, die tussendoor becommentarieerd en gestructureerd worden door Usshers (beknopte) opmerkingen. De lezer is, met andere woorden, voor de rode draad van Usshers betoog grotendeels aangewezen op het volgen van zijn argumentatielijijn.

In het hoofdstuk wordt Augustinus hoofdzakelijk neergezet als terughoudend, twijfelend en openstaand voor verschillende interpretaties. Dit blijkt uit de wijze waarop Ussher de Augustinuspassages selecteert, interpreteert en presenteert. Deze 'openheid' voor verschillende visies was echter niet bedoeld voor de rooms-katholieken, wiens leer door Augustinus zou worden tegengesproken. Op die momenten klinkt ook geen twijfelende maar een vastberaden Augustinus. De overwegend irenische interpretatie van Augustinus lijkt voort te komen uit Usshers kerkelijke context. Van eind zestiende-eeuw, tot aan het begin van de zeventiende-eeuw, woedde in Engeland een uitermate felle, intra-protestantse, discussie over het descensus-artikel. Naar alle waarschijnlijkheid wilde Ussher met zijn Augustinusinterpretatie ruimte laten voor verschillende visies, zodat de discussie niet opnieuw zou losbarsten. Naast deze polemische en irenische tendens in zijn Augustinusreceptie, verwijst Ussher naar Augustinus om historische contextualisatie te bieden en onderbouwing van zijn eigen theologische ideeën.

Malone's receptie van Augustinus

In het *Reply* worden veertien (veronderstelde) werken van Augustinus aangehaald. Malone maakt eveneens gebruik van de door Erasmus uitgegeven *Opera omnia*, waar hij – op een aantal gevallen na – nauwkeurig naar verwijst. Veelal voorziet Malone zowel in een Engelse vertaling als Latijnse brontekst. Niettemin kiest hij met enige regelmaat voor andere verwijzingsvormen, bijvoorbeeld door enkel een verwijzing naar het werk te noemen. In tegenstelling tot Ussher, heeft Malone zijn hoofdstuk wel opgedeeld in paragrafen – wat de leesbaarheid ten goede komt.

Augustinus wordt in Malone's hoofdstuk neergezet als vastberaden. Dit komt zowel naar voren in zijn selectie als interpretatie van de Augustinuspassages. De kerkvader uit Hippo zou nadrukkelijk instemmen met het *consensus patrum* en de rooms-katholieke leer, zoals onder andere geformuleerd in de *Catechismus Romanus*. Dit houdt in dat Augustinus wordt aangewend om de volgende opvattingen te onderbouwen, ondersteunen of formuleren: na de zondeval en vooraf aan de kruisiging heeft geen mens de hemel binnengetroden. De oudtestamentische heiligen verbleven in een plaats van zowel rust als (milde) pijn, totdat zij bij de *descensus Christi* daaruit werden bevrijd. Deze schoot van Abraham of *limbus patrum* was – in brede zin – onderdeel van de hel, maar onderscheiden en ver verwijderd van het *infernum damnatorum*. Dezelfde stelligheid klinkt door wanneer beroep wordt gedaan op Augustinus om de protestantse visie(s) te bekritisieren. Niettemin doet Malone enkele keren beroep op Augustinus' terughoudendheid en twijfel. In die gevallen doet Augustinus uitspraken waarbij de rooms-katholieke leer en het *consensus patrum* onder druk komen te staan. Dit geldt bijvoorbeeld voor Augustinus' typologische uitleg van 1 Petrus 3:19-20 in *Epistula* 164. Hiermee schept Malone voor zichzelf ruimte om voorrang te geven aan latere Augustinuspassages of door Augustinus' uitspraak niet mee te laten wegen voor de bepaling van de consensus.

Overeenkomsten

De overeenkomsten tussen Usshers en Malone's Augustinusreceptie zijn als volgt. In de eerste plaats is hun werkwijze vergelijkbaar. Daarbij moet gedacht worden aan de vergelijkbare opzet van hun geschriften en hun voorkeur om zowel een vertaling als de brontekst te bieden. Ten tweede is bij beide theologen zichtbaar hoe de theologische en kerkelijke context invloed heeft gehad op hun Augustinusinterpretatie. Bij Ussher speelt het zestiende- en zeventiende-eeuwse *descensus*-debat in Engeland een belangrijke rol. Voor Malone vormen de rooms-katholieke leer en het *consensus patrum* een doorslaggevende factor. In de derde plaats maakten beide theologen polemisch gebruik van Augustinus. Allebei stelden ze dat Augustinus de visie van de ander zou tegenspreken. Bovendien wordt zowel in het *Answer* als het *Reply* de Augustinusinterpretatie van de andere partij bekritiseerd. Als laatste zijn Ussher en Malone bereid om creatief om te gaan met de selectie en interpretatie van Augustinuspassages, zodat hiermee hun eigen opvattingen en belangen worden behartigd en die van de ander worden bekritiseerd.

Verschillen

In de eerste plaats staan de Augustinusinterpretaties van Ussher en Malone, inhoudelijk, diametraal tegenover elkaar. Ussher presenteert een terughoudende en twijfelende Augustinus, die – met uitzondering van de rooms-katholieke leer – ruimte laat voor verschillende interpretaties. De doorgaans twijfelende Augustinus spreekt echter stellig wanneer Ussher naar hem verwijst om de Rooms-Katholieke Kerk te bekritisieren. Dit staat in contrast met het *Reply*. Malone's Augustinus is vastberaden. De kerkvader wordt neergezet als overtuigd voorstander van de rooms-katholieke visie op de *Descensus* en het *limbus patrum*. In enkele gevallen beroept Malone zich op Augustinus' twijfel. Het gaat daarbij om teksten die in spanning stonden met de rooms-katholieke leer en het *consensus patrum*.

Een tweede verschil is dat Ussher, in tegenstelling tot Malone, ook beroep doet op Augustinus voor historische contextualisatie en het onderbouwen van een eigen theologische constructie. Ten derde verschillen Ussher en Malone in de gebruikte bronnen. Enerzijds verwijzen ze allebei naar een zestal werken van Augustinus, die veel genoemd worden bij debatten rondom de nederdaling ter helle en het *limbus patrum*. Maar aan de andere kant verwijst Ussher naar veertien werken van Augustinus die Malone niet noemt. Het *Reply* bevat

bovendien verwijzingen naar acht Augustijnse werken, die in het *Answer* niet genoemd worden.

Bijdrage onderzoek

Met deze scriptie is gepoogd om een bijdrage te leveren aan een relatief onontgonnen onderzoeksveld: de Augustinusreceptie in de Post-Reformatie.²⁸⁰ Ook in het Ussher-onderzoek heeft Augustinusreceptie tot nu toe beperkt aandacht gekregen. Dit is opmerkelijk, aangezien Ussher bekend stond als een van de prominentste kerkhistorici van de zeventiende eeuw. In dit onderzoek is zichtbaar geworden hoe Ussher zijn vergaande kennis van het *corpus Augustinianum* inzette in deze theologische controversen. Opmerkelijk in het Ussher-Malone debat is de invloed van de theologische en kerkelijke context op de selectie en interpretatie van Augustinuspassages. Bij Ussher is niet alleen de invloed van theologische opvattingen zichtbaar, maar ook de rol van kerkpolitieke overwegingen. Dit onderstreept het (methodologische) belang van contextualisatie, ook voor vervolgonderzoek in dit veld. Verder onderzoek zou moeten uitwijzen of de tendensen in het Ussher-Malone debat resoneren met de bredere Augustijnse receptiegeschiedenis van de Post-Reformatie.

In dit onderzoek stond niet alleen Ussher, maar ook de minder prominente Malone centraal. In zekere zin is dit een hedendaags onderscheid. Ussher nam Malone's uitdaging immers dermate serieus dat hij een *Answer* van ruim vijfhonderd pagina's schreef. Bovendien is Malone's *Reply* essentieel gebleken voor de duiding van het *Answer*. Om Usshers receptie van Augustinus te begrijpen, is het van belang om kennis te nemen van het Engelse descensus-debat aan het einde van de zestiende eeuw. Ussher verzwijgt echter deze achtergrond. Het is Malone die de lezer op deze achtergrond van Usshers werk wijst. Daarom laat dit onderzoek zien dat niet enkel de 'grote denkers' bestudeerd moeten worden, maar juist ook de 'andere theologen' in de betreffende context.

Voor de tegenwoordige kerkelijke context kan dit onderzoek, in algemenere zin, als 'spiegel' dienen. In de Nederlandse context wordt steeds meer geschreven en gesproken over de betekenis en het bestaan van de hel. Ondanks de aanzienlijke historische afstand met het Ussher-Malone debat, zijn ook raakvlakken te zien. De betekenis van het descensus-artikel wordt bijvoorbeeld bediscussieerd. Bovendien worden in gesprekken en publicaties beroep gedaan op kerkvaders als Augustinus.²⁸¹ De resultaten van dit onderzoek kunnen de vraag oproepen in hoeverre – en welke – contextuele factoren een rol spelen bij de hedendaagse discussies over de hel. Toekomstig onderzoek zal dat moeten uitwijzen. Intussen blijft het, mijns inziens, van belang om als participanten of observanten bij dergelijke debatten de interpretatieve onderstromen kritisch te blijven beproeven.

Daarnaast komt in dit onderzoek een accent naar voren dat in het tegenwoordige gesprek lijkt te ontbreken, namelijk de relatie tussen Augustinus en de nederdaling ter helle. Het laatstgenoemde krijgt, bijvoorbeeld bij Arnold Huijgen, een belangrijke plaats in het spreken over de hel. Hij stelt dat Christus' nederdaling het "belijdende beginpunt" is "van het denken over de hel."²⁸² Toch lijkt in hedendaagse publicaties niet verwezen te worden naar de werken van Augustinus als het gaat over de *Descensus*. De kerkvader uit Hippo wordt vrijwel uitsluitend genoemd in het kader van de hel als eeuwige straf- en martelplaats.²⁸³ Dat is, mijns inziens, een gemis. Augustinus stelt namelijk essentiële vragen. Hij bevraagt bijvoorbeeld de

²⁸⁰ In de eerdergenoemde bijdrage van Herman J. Selderhuis wordt het onderzoeksveld een "wasteland" genoemd. Selderhuis, "Augustine in Reformed Tradition," 136.

²⁸¹ Cf. Huijgen, *Hel*, hfdst. 2, 6; Sonneveld, *Einde*, hfdst. 1, 9.

²⁸² Huijgen, *Hel*, 81.

²⁸³ Bijvoorbeeld: Huijgen, *Hel*, 15-18; Sonneveld, *Einde*, 180-83.

relatie tussen het descensus-artikel en 1 Petrus 3:19-20. Ook heeft Augustinus oog voor de soteriologische implicaties van de wijze waarop de nederdaling ter helle geïnterpreteerd wordt. In dit onderzoek werd zichtbaar hoe de inzichten van Augustinus bij een eerdere discussie over de *descensus* 'Christi' verwerkt werden. Laat dit een aanmoediging zijn voor hedendaagse theologen om Augustinus niet alleen te betrekken als voorstander van een eeuwige hel, maar ook als gesprekspartner in het spreken over de *Descensus*.

Reflectie op methode en resultaten

Vanuit de methode *reception history* gezien, is het als onderzoeker van belang om de receptie te analyseren en niet te waarderen. Tijdens het onderzoek merkte ik dat de grens tussen analyse en waardering bij tijden 'dun' kan worden. Bijvoorbeeld wanneer in het onderzoek gesteld wordt dat Malone te midden van een Augustinustekst, waarin voornamelijk twijfel doorklinkt, een enkele 'stellige' passage selecteert. Dit kan worden opgevat als een impliciet waardeoordeel, terwijl het bedoeld is als beschrijving van wat Malone doet.

Bij het categoriseren van de Augustinusverwijzingen heb ik voor categorieën gekozen, die aansluiten bij de wijze waarop beide theologen verwijzen. Deze keuze heeft als voordeel dat de categorisering vrijwel naadloos aansluit op de onderzochte teksten. Tegelijkertijd kunnen deze specifieke categorieën de vergelijking met de resultaten van andere receptieonderzoeken bemoeilijken. Doorslaggevend voor mijn keuze, was de observatie dat in de literatuur veelal verschillende categoriseringën worden gebruikt, waardoor aansluiting in ieder geval slechts gedeeltelijk mogelijk zou zijn.

De onderzoeksresultaten tonen en duiden de interpretatieve tendensen bij de Augustinusreceptie van Ussher en Malone. Tijdens onderzoek stuitte ik echter op een aantal beperkende factoren. In de eerste plaats is weinig secundaire literatuur beschikbaar over de Augustinusreceptie rond het descensus-artikel in de (Post-)Reformatie. Ten tweede moest ik voor het contextualiseren van Malone's receptie voornamelijk teruggrijpen op rooms-katholieke literatuur en documenten. Daarentegen kon bij Ussher gebruik worden gemaakt van biografieën, zijn verzameld werk en secundaire literatuur. Dit zorgde voor een zekere ongelijkheid qua referentiekader.

Het debat tussen Ussher en Malone biedt veel mogelijkheden voor verdere bestudering van kerkvaderreceptie in de Post-Reformatie. Ook beoogt dit onderzoek een aanzet te zijn voor verder onderzoek naar Usshers bredere Augustinusreceptie.

Bibliografie

Primaire bronnen

- Augustinus, Aurelius. *Opera omnia*. Onder redactie van Desiderius Erasmus. 10 vols. Basel: Froben, 1528–1529.
- . *Letters: Volume III (131-164)*. Vertaald door Wilfrid Parsons. The Fathers of the Church: A New Translation 20. Washington, DC: Catholic University of America Press, 1953.
- Ávila, Theresia van. *The Collected Works of St. Teresa of Avila*. Vol. 1, *The Book of Her Life, Spiritual Testimonies, Soliloquies*. Vertaald door Kieran Kavanaugh en Otilio Rodriguez. 2de dr. Washington, DC: ICS Publications, 2002.
- Bellarminus, Robertus. *Disputationes de controversiis Christianae fidei adversus huius temporis haereticos*. 3 vols. Ingolstadt: David Sartorius, 1586–1593.
- . *Opera omnia*. Vol. 1, *De controversiis Christianae fidei adversus huius temporis haereticos*. Napels: Josephum Giuliano, 1836.
- Bernard, Nicholas. *The Life and Death of [...] James Ussher*. Dublin: William Bladen, 1656.
- Beza, Theodorus. *Annotationes maiores in Novum DN. Nostri Jesu Christi Testamentum [...]*. Genève: Jérémie des Planches, 1591.
- Boran, Elizabethanne, red. *The Correspondence of James Ussher, 1600–1656*. 3 vols. Dublin: Irish Manuscripts Commission, 2015.
- Canisius, Petrus. *Authoritatum sacrae scripturum et sanctorum patrum, quae in summa doctrinae Christianae*. Vol. 1, *De fide, spe, et charitate*. Keulen, 1569.
- Catechismus, Ex Decreto Concilii Tridentini, ad Parochos*. Rome, 1566.
- Hoyle, Joshua. *A Rejoynder [...]*. Dublin: Societie of Stationers, 1641.
- Hutchinson, Edward. *A Treatise Concerning the Covenant and Baptism [...]*. Londen: Elephant and Castle, 1676.
- Malone, William. *A Reply to Mr. James Ussher His Answere [...]*. English Recusant Literature, 1558–1640, onder redactie van D.M. Rogers, vol. 247. 1627. Herdruk, Ilkley: Scolar Press, 1975.
- . *The Life of Mother Teresa of Jesus, Foundresse of the Monasteries of the Descalced or Bare-Footed Carmelite Nunnes and Fryers of the First Rule*. Antwerpen: Henrie Jaye, 1611. [Gepubliceerd onder het pseudoniem “W.M. of the Society of Jesus.”]
- Parr, Richard. *The Life of [...] James Ussher [...]*. Londen: Kings-Arms, 1686.

Perkins, William. *An Exposition of the Symbole or Creed of the Apostles, According to the Tenour of the Scriptures, and the Consent of the Orthodoxe Fathers of the Church*. Cambridge: John Legatt, 1595.

Puttocke, Roger. *A Rejoynder* [...]. Dublin: Company of Stationers, 1632.

Stapleton, Thomas. *A Fortresse of the Faith* [...]. Antwerpen: John Laet, 1565.

Synge, George. *A Rejoynder* [...]. Dublin: Societie of Stationers, 1632.

Ussher, James. *An Answer to a Challenge Made by a Jesuite in Ireland. Wherein the Judgement of Antiquity in the Points Questioned Is Truly Delivered, and the Novelty of the Romish Doctrine Plainly Discovered*. Dublin: Societie of Stationers, 1624.

———. *An Answer to a Challenge Made by a Jesuite in Ireland. Wherein the Judgement of Antiquity in the Points Questioned Is Truly Delivered, and the Novelty of the Now Romish Doctrine Plainly Discovered*. Londen: Societie of Stationers, 1625.

———. *An Answer to a Challenge Made by a Jesuite in Ireland. Wherein, the Judgement of Antiquity in the Points Questioned Is Truly Delivered, and the Novelty of the Now Romish Doctrine Plainly Discovered*. 3de dr. Londen: R. Young, 1631.

———. *An Answer to a Challenge Made by a Jesuite in Ireland. Wherein, The Judgment of Antiquity in the Points Questioned is Truly Delivered, and the Novelty of the Now Romish Doctrine Plainly Discovered*, 4de dr. Londen: Benjamin Tooke, 1686.

———. *Archbishop Usher's Answer to a Jesuit; With Other Tracts on Popery*. Cambridge: Pitt Press, 1835.

———. *Polycarpi et Ignatii epistolae*. Oxford: Leonardus Lichfield, 1644.

———. *The Whole Works of the Most Rev. James Ussher D.D., Lord Archbishop of Armagh, and Primate of All Ireland*. Onder redactie van Charles R. Elrington en J.H. Todd. 17 vols. Dublin: Hodges, Smith, 1829–1864.

Wyvill, Christopher. *The Pretensions of the Triple Crown Examined* [...]. Londen, 1672.

Secundaire bronnen

Backus, Irene. “The Fathers and the Reformation.” In *The Wiley Blackwell Companion to Patristics*, onder redactie van Ken Parry, 428-441. Chichester: John Wiley & Sons, 2015.

Bradley, James E. en Richard A. Muller. *Church History: An Introduction to Research, Reference Works, and Methods*. 2de dr. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans, 2016.

Clary, Ian Hugh. “‘The Conduit to Conveigh Life’: James Ussher’s Immanuel and Patristic Christology.” *Scottish Bulletin of Evangelical Theology* 30, nr. 2 (2012): 160-176.

- Collier, Jay T. *Debating Perseverance: The Augustinian Heritage in Post-Reformation England*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- De Chirico, Leonardo. "Robert Bellarmine and His Controversies with the Reformers: A Window on Post-Tridentine Roman Catholic Apologetics." *European Journal of Theology* 31, nr. 1 (2022): 21-42.
- Denzinger, Heinrich. *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*. Onder redactie van Helmut Hoping en Peter Hünemann. 42e dr. Freiburg: Herder, 2009.
- Dodaro, Robert, Cornelius Mayer en Christof Müller, reds. *Augustinus-Lexikon*. 6 vols. Berlijn: Schwabe Verlag, 2019–2024.
- Exalto, Thomas. "James Ussher versus William Malone: Een vergelijkend onderzoek naar een zeventiende-eeuwse controverse over de vrije wil en goede werken." masterscriptie, Evangelische Theologische Faculteit, 2023.
- Ferguson, Everett. "Te Deum." In *Encyclopedia of Early Christianity*, onder redactie van Everett Ferguson, 1106. 2de dr. Londen: Garland, 1999.
- Ford, Alan. *James Ussher: Theology, History, and Politics in Early-Modern Ireland and England*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- . "The Protestant History of the Irish Reformation." *Irish Quarterly Review* 106, nr. 424 (2017–2018): 448-455.
- . "Shaping History: James Ussher and the Church of Ireland." In *The Church of Ireland and Its Past: History, Interpretation and Identity*, onder redactie van Mark Empey, Alan Ford en Miriam Moffitt, 19-35. Dublin: Four Courts Press, 2017.
- Foster, Paul. "The Epistles of Ignatius of Antioch." In *The Writings of the Apostolic Fathers*, onder redactie van Paul Foster, 81-107. Londen: T&T Clark, 2007.
- Gaffney, Declan. "The Practice of Religious Controversy in Dublin, 1600–1641." *Studies in Church History* 25 (1989): 145-158.
- Geest, Paul J.J. van. "Augustine's Certainty in Speaking about Hell and His Reserve in Explaining Christ's Descent into Hell." In Sarot en Van Wieringen, 33-53.
- Gribben, Crawford. *The Irish Puritans: James Ussher and the Reformation of the Church*. Eugene, OR: Wipf & Stock, 2014.
- Huijgen, Arnold. *Waarom de wereld een hel nodig heeft*. Utrecht: KokBoekencentrum, 2023.
- Kelly, J.N.D. *Early Christian Creeds*. 3de dr. Harlow: Longman, 1972.
- Leo, Russ. "Medievalism without Nostalgia: Guyon's Swoon and the English Reformation *Descensus ad Inferos*." *Spenser Studies* 29 (2014): 105-47.

- Louthan, Howard. "Irenicism and Ecumenism in the Early Modern World: A Reevaluation." *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 61 (2017): 5-30.
- Macfarlane, Kirsten. *Biblical Scholarship in an Age of Controversy: The Polemical World of Hugh Broughton (1549–1612)*. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Miola, Robert S. "Seven Types of Intertextuality." In *Shakespeare, Italy, and Intertextuality*, onder redactie van Michele Marrapodi, 13-25. Manchester: Manchester University Press, 2004.
- Muller, Richard A. *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms: Drawn Principally from Protestant Scholastic Theology*. 2de dr. Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2017.
- . "Directions in the Study of Early Modern Reformed Thought." *Perichoresis* 14, nr. 3 (1 december 2016): 3-16.
- O'Callaghan, J.C. *A History of the Irish Brigades in the Service of France*. Vol. 1. Dublin: James McGlashan, 1854.
- Oulton, J.E.L. "Ussher's Work as a Patristic Scholar and Church Historian." *Hermathena*, nr. 88. (1956): 3-11.
- Patrologiae cursus completus: Series latina*. Onder redactie van J.-P. Migne. 217 vols. Parijs, 1844–1864.
- Perkins, Harrison. "Archbishop James Ussher (1581–1656): His Life and Work, the Scholarship about Him, and His Significance for Confessional Presbyterians." *Confessional Presbyterian* 16 (2020): 17-20.
- . "Archbishop Ussher's Reading List." *The Confessional Presbyterian* 16 (2020): 21-32.
- . *Catholicity and the Covenant of Works: James Ussher and the Reformed Tradition*. New York, NY: Oxford University Press, 2020.
- Pollmann, Karla en Willemien Otten, reds. *The Oxford Guide to the Historical Reception of Augustine*. 3 vols. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Pollmann, Karla. "How to Do Things with Augustine: Patristics and Reception Theory." *Church Studies* 5 (2008): 31-41.
- Quantin, Jean-Louis. *The Patristic Text in the Confessional Age (16th–17th Centuries): Erudition, Theology, Censorship*. Receptio Patristica 1. Leiden: Brill, 2025.
- Rijk, L.M. de. *Middeleeuwse wijsbegeerte: Traditie en vernieuwing*. 2de dr. Assen: Van Gorcum, 1981.
- Sarot, Marcel en Archibald van Wieringen, reds. *The Apostles' Creed 'He Descended Into Hell'*. Studies in Theology and Religion 24. Leiden: Brill, 2018.

- Schaff, Philip. *The Creeds of Christendom with a History and Critical Notes*. Vol. 2, *The Greek and Latin Creeds with Translations*. New York, NY: Harper and Row, 1919.
- Selderhuis, Herman J. “Augustine in Reformed Tradition: An Impetus for Further Research.” In *Totus noster? Augustinus zwischen den Konfessionen*, onder redactie van Günter Frank, Volker Leppin, Herman J. Selderhuis en Klaus Unterburger, 135-52. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2023.
- Sonneveld, Reinier. *Het einde van de hel: Waarom niemand wordt afgeschreven*. Utrecht: KokBoekencentrum, 2025.
- Trumbower, Jeffrey A. “Jesus’ Descent to the Underworld.” In *Rescue for the Dead: The Posthumous Salvation of Non-Christians in Early Christianity*, 91-108. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Vopřada, David. “Quodvultdeus’ Sermons on the Creed: A Reassessment of His Polemics Against the Jews, Pagans, and Arians.” *Vox Patrum* 37, nr. 68 (2017): 355-369.
- Weber, Robert en Roger Gryson, reds. *Biblia Sacra Vulgata: Editio Quinta*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2007.
- Westra, Liuwe H. *The Apostles’ Creed: Origin, History, and Some Early Commentaries*. Instrumenta Patristica et Mediaevalia 43. Turnhout: Brepols, 2002.
- Wickberg, Daniel. “Better to Receive Than to Give.” *Modern Intellectual History* 20 (2023): 1297-1305.